

॥ ॐ तत्सत् ॥

પ્રિંટિત ગંગા પ્રસાદ-શાહ પાઠ-આ કી ગઠ.

કોકશાસ્ત્ર.

એમાં સ્ત્રી પુરૂષોના બેઠ, લક્ષણ, સહવાસ અને ગર્ભધાનના
નિયમ, રક્ષા તથા ઓળખાણ, મન પ્રસન્ન સન્તાન ઉત્પન્ન
કરવાની રીત, સ્ત્રી પુરૂષોના અનેક રોગોની આપધિ,
ચિકિત્સા અને નિદાન વગેરે અનેક પરમોપયોગી
વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

તૃતીયાવૃત્તિ ઉપરથી

ગુજરાતી ભાષામાં ચતુર્થાવૃત્તિ.

૧૦૦૦ પ્રત.]

[ઇ. સ. ૧૯૧૮]

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

પ્રકાશક મુદ્રારક પ્રેસ-રાયપુરા વડોદરામાં જાણીતા ૧૯૬-૧૯૧૮.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૭૧૭ વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ ડૉ.કે.સી.સી.

વિષય ૨૫૫

॥ ॐ तत्सत् ॥

પણિત ગંગાપ્રસાદ-શાહપાડા—અસીગઢ.

કોકશાસ્ત્ર

એમાં સ્ત્રી પુરુષોના બેઠ, લક્ષણ, સહવાસ અને ગર્ભાધાનના
નિયમ, રક્ષા તથા ઝોળખાણુ, મન પસંદ સંનતાન ઉત્પન્ન
કરવાની રીત, સ્ત્રી પુરુષોના અનેક રોગોની ઔષધિ,
ચિકિત્સા અને નિદાન વગેરે અનેક પરમોપયોગી
વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

તૃતીયાવર્ણે ઉપરથી
ગુજરાતી ભાષામાં અનુવર્ણિત.

૧૦૦૦ પ્રત.]

[ઇ. સ. ૧૯૧૮.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
મુંબઈ. વિ.વી.સી.સંસ્કૃત-સંગ્રહ

૮૩૧૯

આ પુસ્તક અમદાવાદ—પાંચકુવા રોડ ધી “ ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ ” માં
લિખક તથા પ્રકાશક—પ્યારેલાલ ગંગાપ્રસાદ શર્મા ઠે. શાહપાડા—અલીગઢ
એમને માટે શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

श्री
आयुशात्म
 अथवा
केकशात्म.

श्री स्वस्ति श्रीगणेशायनमो विद्म विनाशिनि ।
 गज वक्त्रैकदन्ताय विष्णु बुद्धि प्रकाशने ॥

हाउरे।

गोपति गौरी गिरिपती, शुभ मधुपत मह देव;
 नमः अर्घुं भुज ध्यान धरि, वर पात्रु करी सेव.
 प्रथम भवानी शारदा, पूजु विष्णु महेश;
 वन्दु विद्म निवारणे, गौरी पुत्र भक्षेय.

કપય.

જય જય જય શિવ હરણ્ય અશિવ કરન સધન કર;
 સુમિરવ નર વર ગહત ગરવ ગુણ્ય અવગુણ્ય હનકર;
 કંઠત સકલ રૂજ ભવન બદત બલ અરિ દુઃખ દનકર,
 લસત સર્વ સુખ ધનુષ લહત બલ બુધ જન કર;
 મિલત સર્વ સિધ સુખદ મિટત અટક સખ કરમ કર,
 અક્ષ કવન નિરક્ષર જપદિ નહિ અસશવ ગણ્યપત સુખનખર.

કાહરો.

જેની કૃપા કટાક્ષથી, શુભ કાપ મળી જાય;
 કેવળ એવા ગુરુને, પરસત ચરન મનાય,
 વિના કૃપા ગૌરીશની, પાવન નર પહ જાન;
 એવા સુ ગુરુ શરણ્ય લઈ, કેવળ કરે વખાણ્ય.

ત્રિય રસિક મિત્રો ! આ શાસ્ત્ર કૈલાશપતિ શિવજીએ સંસ્કૃતમાં
 વાતસાયન કામસૂત્રના નામથી રચ્યું. તે પછી જુદા જુદા મહર્ષિઓએ
 પોતપોતાના નામથી રચના કરી. સ્તીશાસ્ત્ર સિદ્ધ નાગાર્જુને રચીને
 દેવી હેમાવતીને સંભળાવ્યું; તે પછી ગર્ભઋષિએ આદિશાસ્ત્રના નામથી
 રચી મહારાજ પરીક્ષિતના પુત્ર જન્મેજયને સંભળાવ્યું; તે પછી જુદા જુદા
 મહાત્માઓએ પોતપોતાના નામથી રચના કરી, જેમકે:—અનંત રંજે
 પોતાના નામથી, અને તેનો સાર લઈ કાકા પંડિતે કાકશાસ્ત્રના નામથી
 આ ગ્રંથ રચ્યો, પરંતુ સર્વનો સિદ્ધાંત તો એકજ હતો.

એક સમય એવો હતો કે, આ વિદ્યાને લીધે લંકાના રાજા
 રાવણને ઘણાં સંતાન થયાં, અને આ વિદ્યાના પ્રભાવથી શુંદર મ

ભવાન, શુદ્ધિવાન સંતાનો પેદા કરવામાં આવતાં હતાં, તથા સેંકડો
 વરસનું આયુષ્ય ક્રોધપણુ જાતના રોગ વિના ભોગવવામાં આવતું
 હતું. આ વિદ્યાના બળથીજ—પ્રભાવથીજ અશ્વિનીકુમારે ભૈરવે કાપી
 નાખેલા બ્રહ્માના મસ્તકને જોડી દીધું હતું. જ્યારે યજ્ઞના વિભાગી
 દેવ દાનવોનો સંગ્રામમાં જે જે દેવતાઓના અંગ ભંગ થઇ ગયા
 હતાં, તેમણે આ વિદ્યાના બળે પૂર્વવત પોતાના અંગ કરી દીધાં
 હતાં. ઈંદ્રની જીભ સ્તંભને આરોધ્ય બનાવી, ચંદ્રમાનો ક્ષય રોગ દુર
 કર્યો, પુષા દેવતાના દાંત જોડી દીધા; ભગ દેવતાનાં નેત્ર સુધાર્યા;
 અને અ્યવન રૂપિને વૃદ્ધના તરુણુ બનાવ્યા, તથા આજ વિદ્યાના
 પ્રભાવથી અશ્વિનીકુમારે રૂપને વૃદ્ધથી તરુણુ બનાવી લગ્ન કરી પુત્ર
 આદિ પ્રાપ્ત કર્યા, અને અશ્વિનીકુમાર દેવપૂજ્ય તથા વૈદ્યોમાં શિરો-
 મણી બન્યા હતા; પરંતુ હાલના વખતમાં આ વિદ્યાને નહીં જાણુ-
 વાથી જે કંઈ દુઃખો મનુષ્યો ભોગવી રહ્યા છે તેનું વર્ણન કરવું
 કઠણ છે. એ દુઃખોને મનુષ્ય દૈવી દુઃખો સમજે છે અને પરમાત્માને
 નાહક દુષિત કરી પોતે વધારે પાપમાં પડે છે, પરંતુ એટલો
 વિચાર નથી કરતા કે એ સર્વ પોત પોતાના કર્મોનુંજ ફળ છે. પોતેજ
 નહારાં કર્મ કરી પોતાનું મૂળ પોતાને હાથેજ કાપી રહ્યા છે. જે
 વિદ્યાના પ્રભાવથી પ્રાચીન મહાત્માઓ અને વૃદ્ધોએ એવી ઉન્નતિ
 કરી હતી કે જેનો અમતકાર હજી સુધી આ પૃથ્વી પર ચાલી રહ્યો
 છે. આજ એ વિદ્યાનું નામ નિશાન સુદાં આપણને આપણા વડી-
 લોની ખાસે લેવામાં શરમ આવે છે એ વિદ્યાનું નામ દેવામાં પણ
 દોષ ગણવામાં આવે છે ।

એક શબ્દ કે જેનો અર્થ હિંદીમાં ગર્જનો આશય—ગર્જાશય

એવો છે, અને તે એવી વસ્તુ છે કે જેમાં મનુષ્યનું વીર્ય રહે છે તથા તેથી સંતાન પેદા થાય છે. એમાં જરા પણ વિધ્ન થતાં સ્ત્રી સંતાનોત્પત્તિને હાથક રહેતી નથી, અને આખી ઉમર સંતાન રહિત દુઃખમાં ઝુરી મરે છે તથા એ દુઃખમાં આખા શરીરનો નાશ કરે છે. વળી આ વિદ્યાના અભાવથી કાંઈ સ્ત્રીને એકલી માત્ર પુત્રીઓ જ પુત્રીઓ પેદા થાય છે. કાંઈ કાંઈ તો આખી ઉમર સ્ત્રી સમાગમમાં જ પોતાનો પુરૂષાર્થ ગુમાવી દે છે, છતાં પણ સંતાનનું નામ નિશાન પણ જોવા પામતા નથી, અને કદાચ તેવા પૈકી કાંઈને સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે તો તે જીવતાં રહેતાં નથી, કદાચ જીવતાં રહે છે તો આખી ઉમર બિચારા રોગગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પીડાયાં કરે છે, અને નાની ઉમરમાં જ મરણને શરણુ થાય છે અને તેવા સંતાનોનાં માખાપોને આખી ઉમર સંતાન સંબંધી દુઃખ જ ભોગવવું પડે છે.

પણાખરા માણસો આ વિદ્યાને નહિ જાણવાથી બાલ્યાવસ્થામાંથી જ નિંદીત કર્મ કરી પોતાનું આખું આયુષ્ય બગાડી નાખે છે, અને યુવાવસ્થામાં વૈદ્ય હકીમોની શાલમાં પડી આમથી તેમથી પૌષ્ટિક ઔષધો, તેલો વગેરેનું સેવન કરવા મંડી પડે છે, અને કાંઈ અનાડી ઉટ વૈદ્યને પાલે પડી જતાં લાલને બદલે નુકસાન કરી બેસી, જીંદગી બરબાદ કરે છે, તથા એવા પુરૂષોની સ્ત્રીઓ પોતાની આસા પુરૂષ નહિ થવાથી કુમાર્જી ચાલી આખી ઉમર મદનની આગમાં બળી પોતાના શરીરનો નાશ કરે છે, અને તેનો પુરૂષ તેના એવા કૃત્યોથી ચિંતાગુર થઈ કાંઈ કાંઈ વખત આપધાત પણ કરી બેસે છે.

વળી આ વિદ્યાના અભાવથી સંતાનો કાણાં, કુખડાં, આંધળાં, લુલાં, લંગડાં બહેરાં વગેરે અપંગ પેદા થાય છે; છતાં એવું

અને છે કે ધણી મનુષ્યનો આવાં પુસ્તકો જોઈને ભડંસો ઉઠી ગયો છે, તે માને છે કે માત્ર લોકોએ પૈસા પેદા કરવા માટેજ ૫૦ કે ૧૦૦ પાનનાં એવાં પુસ્તકો બનાવી છપાવી એક એક રૂપીઓ કોં-મત રાખી તેથી લોકોએ એવાં લેવાં તો શું પણ જોવા સુદાં બંધ કર્યા પરંતુ આ વિદ્યા એવી છે કે, જેની પ્રશંસા કરવી ધણી કઠણ છે અને હજી પણ ધણી લોકો આ પુસ્તકને એજ નામથી મંગાવે છે તેથી મેં આ પુસ્તક પ્રથમ ઉર્દૂમાં છપાવ્યું હતું, તથા તે વખતે અનેક ડોકશાસ્ત્રો તથા વૈદ્યક, જ્યોતિષી, ડાક્ટરો યુનાની પુસ્તકોના મત પ્રમાણે આ પુસ્તક બનાવવામાં આવ્યું હતું કે જેથી દરેક માણસ પોતાના જન્મથી તે મરણ પર્યંતના કર્તવ્યને જાણી લઈ પોતાનું આયુષ્ય નિરોગીપણે વ્યતીત કરે, અને આ વિદ્યા જાણતાં લાભ હાની સમજી નિર્બળ બની દરિદ્રી, નિર્બંન, રોગી વગેરે થતાં બચે તથા ધનવાન, પુત્રવાન, બળવાન અને શુદ્ધિમાન બને.

છેવટે સર્વ રસિક જનોને પ્રાર્થના છે કે, જો મારી અદ્ય શુદ્ધિથી આ પુસ્તકમાં કંઈ જુલસુક રહી હોય તો તેને સુધારીને મને સુચના કરવામાં આવશે, તથા કોઈ બાબત ન સમજાય તો તે પત્રબ્યવહાર કરી પુછી લેવામાં આવશે એવી આશા છે.

પહેલો અધ્યાય.

તાન પેદા થવામાં મુખ્ય બે વસ્તુઓની જરૂર છે એક વીર્ય અને બીજી આર્તવ. માટે બેનું વૈજક મત અનુસાર વર્ણન કરે છું.

વીર્ય રચના અને પ્રભાવ.

જે પદાર્થ ખાધામાં આવે છે તે મુખદ્વારા પકવાશયમાં જાય છે ત્યાં પિત્તની અગ્નિથી દળ થઇ તેનો પ્રથમ રસ બને છે. એ રસ રક્તવાહિની નાડીઓ દ્વારા આખા શરીરમાં પહોંચે છે, અને પછી તેનું લાઠી બને છે. રક્તમાંથી પછી માંસ બને છે અને માંસથી અસ્થી, અસ્થીથી મજ્જા અને મજ્જાથી શુક્ર—વીર્ય બને છે. અર્થાત્ એક મહીને ખાધેલા પદાર્થમાંથી રસના સાર રૂપે શુક્ર એટલે વીર્ય તૈયાર થાય છે. એ વીર્ય સંતાનોત્પત્તિનું મુખ્ય સાધન અને શરીરનો રાજા છે.

જે પુરુષનું વીર્ય પુષ્ટ અને શુદ્ધ છે તેજ પુરુષ સંસારના સંપૂર્ણ પદાર્થોનું મથાર્થ સુખ ભોગવી શકે છે, અને જે પુરુષ કુસંગતીથી બાહ્યાવસ્થામાં જ પોતાની વીર્યવાહિની શિરાઓને ખુદી મુકી દે છે—તેને તરણાવસ્થામાં વિશેષ પશ્ચાત્તાપ થાય છે તથા એકદમ વૃદ્ધાવસ્થા આવી જાય છે. જે પુરુષો પોતાના વીર્યનું રક્ષણ કરે છે—તેને વૃદ્ધા ગુમાવતા નથી તથા વૈજકશાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જ્યોત્તમ સમયે પ્રમાણસર તેનો વ્યય કરે છે તે સત્પુરુષોનું સૌભાગ્ય કિન્નરતિના શિખરપર

ચહી ઝગડી રહે છે, અને એવા બાગ્યશાળી પુરુષોજ દરેક પ્રકારે સંસારમાંના સંપૂર્ણ પ્રકારનાં સુખોને ભોગવી શકે છે.

એજ રજદારા સર્વ ધાતુઓને પૂર્ણ કરી એક મહિને અને ૯ ધડીએ શુક્ર અને આર્તવ તૈયાર થાય છે.

મનુષ્યશરીરમાં જે ચૈતન્યતા છે તે વીર્યનીજ છે—ખીજ કશાની નથી. એની સત્તાથીજ મનુષ્ય વિદ્યાઓમાં પારંગત, કલાઓમાં કુશલ, યોગમાં સિદ્ધ, ભોગમાં ઇંદ્ર તુલ્ય, બળમાં બીમ, દીર્ઘાયુષી, ધનવાન, ધર્મીષ્ઠ, નૈષ્ઠિક, પુત્રવાન, તત્ત્વદર્શી, દીર્ઘદર્શી, ત્રિકાલગ, સ્વેચ્છાચરી કાયાપલટન, આત્મિક, આકર્ષણશુક, જત્રી, મંત્રી, તંત્રિ, કોકનરત પશુ-લાપાણ, તથા દેવસ્વરૂપ બની શકે છે; જેવા કે, પૂર્વકાલમાં જિતેન્દ્રિ-ઓનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવામાં આવે છે, એથી વિરૂદ્ધ જે વીર્યને કાષ્ઠપશુ જાતનો ઉપયોગી પદાર્થ નહિ સમજી મુવામહના તરબ તરંગોમાં લિપ્ત થઇ મર્યાદાને તોડી નાખી અસીમ અકાલે વીર્યને અપવ્યય કરી નાખે છે તે નષ્ટબદ્ધ થઇ સંસારમાં સંપૂર્ણ વિપત્તિ ઓની મૂર્તિ બની અનેકઅનેક યંત્રણા—દુઃખ ભોગવી અકાલે મરણને શરણુ થાય છે. તેથી અમારી બલામણુ છે કે, સંસાર સુખની ઇચ્છા-વાળાઓએ વીર્યને વૃથા નષ્ટ કરવું જોઇએ નહિ.

વીર્ય એ અમૃત છે. એને માટે અદ્ભુત પ્રમાણુ છે; જે વખતે એ રજસ્વાલાનાં મૃત રક્ત સાથે સંયોગમાં આવે છે તેજ ક્ષણે સ્ત્રીના કલક્ષિત્ત્વ ગર્ભાશયમાં ગર્ભદારા પ્રવેશ કરી પુરા નવ માસ થતાં અત્રત રક્તનું એક ચૈતન્યયુક્ત મનુષ્ય શરીર બનાવી દે છે—એ વાત સ્વયંસિદ્ધ છે કે પુરુષ વિના પુરુષ નથી થતો, એનું વર્ણન મધ્યમ કલામાં કરવામાં આવ્યું છે.

કાકાશ્ચે તથા અન્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રાએ પણ લખ્યું છે કે, પુરુષનું વીર્ય વધારે બલવાન હોવાથીજ પુત્રો ઉત્તમ થાય છે, તથા મનુષ્ય શરીરમાં મુખ્ય ચિન્હ દાઢી, મુછ, અને વીર્ય પણ પુરુષમાંજ જોવામાં આવે છે તેથી પણ એવુંજ સિદ્ધ થાય છે કે, પુરુષજ સદા પુરુષને ઉત્તમ કરે છે, અને સ્ત્રીજ સદા સ્ત્રીને ઉત્તમ કરે છે, અને સ્ત્રી તથા પુરુષ સમાનાવસ્થામાં નપુશ્ક સંતાન ઉત્તમ કરે છે.

વીર્ય સ્ત્રીઓને પણ હોય છે, પરંતુ તે સંતાન બનાવવામાં ઉપ-યોગી નથી. જ્યારે મદનમદપુરિત જે સ્ત્રીઓ પરસ્પર સંયોગ કરે છે તે વખતે પુરુષોની પેઠે સ્ત્રી પણ વીર્યપાત કરે છે, તથા એક સ્ત્રીથી બીજી સ્ત્રીને ગર્ભ પણ રહી શકે છે, પરંતુ એ ગર્ભથી ઉત્તમ થતું સંતાન માત્ર માંસનો લોચોજ હોય છે. અર્થાત વગર અસ્થીનું તે હોય છે. સ્ત્રીઓને દાઢી મુછ નહિ હોવાનું એ કારણ છે કે વિશેષ કરીને એના અંગાવયવ સ્ત્રીના અંગ પુરતા સંપૂર્ણ હોય છે, સ્ત્રીઓમાં પુરુષનો ભાગ માત્ર થોડુંજ વીર્યજ છે. અન્ય કંઈ નથી.

જેવી રીતે મનુષ્યના શરીરમાં રૂધીર ફરે છે તેવી રીતે સ્ત્રીના શરીરમાં વીર્ય ફરતું રહે છે. સ્ત્રીના રજ અને તેનો માલીક ચંદ્રમા છે. તેથી જે પ્રકારે ચંદ્રમા કૃષ્ણ પક્ષમાં ઘટતો જાય છે તેજ પ્રકારે એ મસ્તકથી તે પગના અંગુઠા સુધી જાય છે, અને પાછું શુક્લ પક્ષમાં પ્રતિપદાથી ચંદ્રમા વધતો જાય છે. તેવી રીતે અંગુઠાથી તે મસ્તક સુધી તે પહોંચી જાય છે. તેના સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ મસ્તક—માથું. ૨ નેત્ર, ૩ અધર—ઝોડ, ૪ કપોલ, ૫ કંઠ, ૬ ખલા, ૭ કુચ—સ્તન, ૮ ઉર, ૯ નાભી, ૧૦ ઓણી, ૧૧ ગુપ્તાંગ—કુપો ભાગ, ૧૨ જંઘ, ૧૩ ગુદ અને ૧૪ અંગુષ્ઠ.

જ્યારે પુરુષનું વિધિ બલવાન હોય છે ત્યારે પુત્ર, સ્ત્રીનું રજ અધિક હોય છે ત્યારે કન્યા અને સ્ત્રી તથા પુરુષનું રજ અને વીર્ય સમાન-સરખું હોય છે ત્યારે નપુંસક સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે.

શુક્ર-વીર્ય સ્વરૂપ.

શુક્ર-પાતુ એ શીતલ, સફેદ, ચિકણું બલપુષ્ટી કર્તા, ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવાનો જીવ દેહસારરૂપ પદાર્થ છે, અને તે જીવનો ઉત્તમ આધાર છે, જો કે જીવ આખા શરીરમાં રહે છે તેથી વીર્ય રૂધીર અને મળના ક્ષીણ થવાથી તે પ્રાણી ક્ષણમાત્રમાં મૃત્યુ પામે છે.

શુક્રસ્થાન.

જેવી રીતે દુધમાં માંખણ તથા શેરડીમાં મીષ્ટ રસ છુપાઈ રહેલો હોય છે એવી રીતેજ પુરુષના આખા શરીરમાં વીર્ય રહેલું છે.

શુક્ર વીર્યનાં લક્ષણ.

સ્ફટિકના જેવું સ્વચ્છ, પાતળું, ચીકણું, મીઠું અને મધ જેવું ગંધયુક્ત શુક્ર હોય છે, પરંતુ ઢાઢ ઢાઢ તેલ અને મધ જેવા રંગ વાલાને પણ શુદ્ધ કહે છે. એવું વીર્ય સંતાનોત્પાદક હોય છે.

શુક્ર દોષ લક્ષણ

વાત, પીત, કફ દુર્ગંધિયુક્ત, ગંદાઈ ગયેલું, મધના જેવું ક્ષીણ મુત્ર અને પુરુષના દોષથી દુષિત વીર્યવાળો પુરુષ સંતાનોત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ બને છે, અને કદાચ એવા પુરુષથી સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. તો તે રોગમસ્ત અને વિકૃતિરૂપ થાય છે (સુશ્રુત.)

જે વીર્ય વાત દોષવાળું હોય છે તેમાં વાતની પેઠે વેદના

થાય છે. વીર્યનો રંગ લાલ, કાળો થઈ જાય છે. પીતના ત્રિગાંડથી પીતના જેવું પીળા રંગનું તથા ઉપચૌશાદિ પીડા થાય છે, અને તેમાં સડેલા મધ તથા મુઝદાના જેવી ગંધ પણ આવે છે. કફથી દુષિતમાં કેવળ ખુબ્ધી જેવી પીડા થાય છે, તથા વીર્યનો રંગ શ્વેત હોય છે, અને તેની ફીફી વાસ આવે છે. રક્તદુષિત વીર્ય રંગે રૂધીરના જેવું લાલ-પીતના જેવી પીડા કરનાર અને મુઝદાના જેવી વાસવાળું હોય છે. કફ અને વાતથી વીર્ય ગાંઠા ગાંઠાવાળું થઈ જાય છે, પીત અને કફથી વીર્યમાં સડેલા મધના જેવી દુર્ગંધી આવે છે. વાત પિત્તદુષિત વીર્યમાં ક્ષીણતા હોય છે, અને ત્રિદોષદુષિત વીર્યમાં વિષ્ટા અને મૂત્ર જેવી દુર્ગંધી હોય છે.

સાધ્યાસાધ્ય શુક દોષ.

જે વીર્યમાંથી મુઝદાના જેવી વાસ આવે છે, જે વીર્યમાં ગાંઠા ગાંઠા પડી ગયા હોય છે, જેમાં સડેલા મધના જેવી ગંધ આવે છે, અને જે ક્ષીણ છે, એ ચારે જાતનો શુક દોષ કષ્ટસાધ્ય છે.

શુક દોષ ચિકિત્સા.

૧ જેના વીર્યમાં મુઝદાના જેવી વાસ આવે છે તેને કુષ્પ શુક દોષ કહે છે. એનું ઔષધઃ ધાવડીના પુલ, ખેરસોર, અનારની છાલ અને અચુનના કફમાં અથવા સાલસાદિ કવાચથી તૈયાર કરેલું બી પાવું.

૨ જેના વીર્યમાં ગાંઠા ગાંઠા પડી ગયા હોય તેને ક્યુરના કવાચમાં સિદ્ધ કરેલું બી પાવું.

૩ જેના વીર્યમાં મધના જેવી વાસ આવતો હોય તેને ન્યગ્રા-ધમજુના કફમાં સિદ્ધ કરેલું બી પાવું.

૪ ક્ષીણ વીર્યવાળાને પૃષ્ઠીકારક પદાર્થ અથવા ઉપર અતાવેલા
થી તથા દુધતું સેવન કરાવવું.

૫ જેના વીર્યમાં પુરીશ (વીષ્ટા) ના જેવો વાસ આવતો હોય
તેને ચીતા, ખસ અને હીંગના કવાચમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું; જે
ક આ રોગ અસાધ્ય છે છતાં તેની દુર્ગંધ દુર કરવાનો આ ઉપાય છે.

આર્તવ ઋતુ પ્રશંસા.

જેવી રીતે પુરુષના વીર્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એવીજ
રીતે સ્ત્રીના આર્તવ રૂપી ભુમિકાની પણ વ્યાખ્યા કરવી જરૂરી છે;
ક્રમેક્રમે, સંતાનોત્પન્ન કરવામાં એ બંને મુખ્ય છે.

સ્ત્રીના ઉદરમાં ડિમ્બકોષ છે, ડિમ્બને પરસ્પર ચર્મ થેલીના
રક્તથી દર માસે છંડા જેવો નાનો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રમેક્રમે
એક માસ પુરો થતાં એ ડિમ્બકોષ ફાટે છે, તે વખતે રક્ત નીકળે
છે, અને ક્રમથી એ નાનો છંડા રૂપ પદાર્થ ગર્ભસ્થળીના પુર્વમાં
નાભી સાથે જોડ મળે છે, અને એ રક્ત મુત્રદ્વારા બહાર નીકળે છે.
કેટલીક સ્ત્રીઓને એ રક્ત ૩ કેટલીકને ૫-૬-૭ દિવસ સુધી નીકળે
છે એને ઋતુ કહેવામાં આવે છે.

રજસ્વલા થયાનાં ચિન્હ.

યોવનનાં લક્ષણ, તબવટીની અંત્રી સર્વ પુર્ણતાને પામે છે.
ચોળા વિસ્તૃત, સ્તન ઉંચા અને પરીપુર્ણ થાય છે. ગર્ભસ્થલી પણ
યોન સાથે મળી જાય છે, છાતી, ગળું અને હાથ પુર્ણતાને પામે
છે. આખું શરીર બરાવદાર અને મોટું થાય છે. શરીરમાં અમુક
ભાગમાં કેટલું અધિકતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વર મીઠો અને ગંભીર

થાય છે. કુંઠામાં સર્વ શરીરમાં યુવતીમાં જે માધુર્યતા, જે તેજ અને જે સૌંદર્ય જોઈએ તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ઋતુ પ્રાપ્તીની શરૂઆત થાય છે.

ઋતુને ઋતુ પ્રાપ્તીનો આરંભ થાય છે એટલે જાણવામાં આવે છે કે તે યુવતી અંધ છે તથા હવે તે ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય બની છે. ઋતુને ઋતુ તેની ૧૨ વર્ષની ઉંમરથી તે ૧૬ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં શરૂ થાય છે અને તે સાઠ વર્ષની ઉંમર સુધી ચાલુ રહી તે પછી અંધ અંધ જાય છે. પરંતુ જે ઋતુઓ ગરમ પદાર્થનું પેદા કરે છે, નદારી સોખતમાં હોય છે, તથા નાટક, ઉપન્યાસ વગેરે વાંચે છે તેને નાની ઉંમરમાંથીજ ઋતુ પ્રાપ્તી શરૂ થાય છે; પરંતુ એવી રીતે બાલ્યાવસ્થામાં ઋતુ પ્રાપ્તી થવાથી તેની આરોગ્યતા બગડે છે, સંતાન થાય છે તો તે દુર્બળ, રોગીષ્ટ, અસ્પાયુષી થાય છે, અને તે ઋતુ પોતે પણ રોગગ્રસ્ત રહે છે.

રજસ્વલાનું પીછાન

મુખપર સુસ્તી, નેત્રામાં નીલાપણું, શરીરમાં આળસ, જંબ-જનું, છાતીનું ફરકવું, નર્મ શબ્દોચ્ચારણ એ રજસ્વલા ઋતુને ઓળખવાની નિશાનીઓ છે.

રજસ્વલાનું કર્તવ્ય.

રૂઝમતી ઋતુએ નિયમાનુસાર ચાલવું જોઈએ. કમકે ઋતુ જાતીને રૂઝ એ એક અગત્યની વાત છે. રૂઝકાલમાં અસાવધાન—એકરકાર રહેવાથી અનેક પીડાઓ બોગવવી પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ એ વખતે યોગ્ય નિયમો ન પાળવાથી સંતાન પેદા થાય છે તે પણ દુર્બળ થાય છે

માટે રજસ્વલા સ્ત્રીએ નિયમ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. રજસ્વલા સ્ત્રીએ એકાન્તમાં રહેવું. સ્નાન ન કરવું, ધાતુના વાસણમાં ખાવું નહિ, નવાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ, પલંગ પર સુવું નહિ, સુગંધી વસ્તુઓ, ફૂલ સુંઘવાં, ચંદન, મસી, સુરમો, કાજળ, મદીરા સેવન, રૂદન કરવું, ઉંચા આસનપર બેસવું, ગરમ પાણીથી મોં ધોવું, શરીરે તેલ ચોળવું, ક્રોધ કરવો એ વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

નિયમો નહિ પાળવાથી નુકસાન.

રજસ્વલા સ્ત્રી ઉપર બતાવેલા નિયમ નથી પાળતી તો તેની અસર તેના સંતાન ઉપર થાય છે. સુશ્રુત લખે છે કે—રજસ્વલા સ્ત્રીના દિવસે સુવાથી સંતાન ઉદયણુસી, કાજળ—સુરમો આંખે આંજવાથી આંખના રોગવાળું, તેલ લગાડવાથી કોઠવાળું, દોડીને ચાલવાથી ચંચલ, હસવાથી કાળા હોઠ, કાળાદાંત અને કાળા તાળવાળું, જેવો આહાર વિહાર રજસ્વલા સ્ત્રી કરે તેવાજ આહાર વિહારવાળું સંતાન ગર્ભ રહેવાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

એ સંબંધમાં જેવી રીતે વૈદક સાત્ત્વમાં લાભાલાભ કલા છે, તેવીજ રીતે જ્યોતિશાત્ત્વમાં પણ વિસ્તાર પૂર્વક એના લાભાલાભ બતાવ્યા છે માટે તે જાણવાની પણ જરૂર છે, માટે ચતુર મનુષ્યોને ઉચિત છે કે નીચે લખેલા નિયમાનુસાર શુભાશુભ પર અવશ્ય ધ્યાન આપવું.

માસ રજોદર્શનિફલ.

પ્રથમ રજોદર્શન વખતે જે માસ હોય તેનું ફલ નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

ચૈત્ર માસમાં પ્રથમ રજેદર્શન થાય તો તે સ્ત્રી વિધવા થાય છે, વૈશાખમાં થાય તો ધનવૃદ્ધિ થાય, જ્યેષ્ઠ માસમાં થાય તો રોગી થાય, અષાઢમાં થાય તો સંતાન થઇને મરી જાય. શ્રાવણમાં થાય તો ધનવાન થાય. બાદરવા માસમાં થાય તો દરિદ્રી થાય, આસો માસમાં થાય તો ધન ધાન્યવાળી સુખી થાય, કાર્તિકમાં થાય તો નિર્ધન થાય, માર્ગશિર્ષમાં થાય તો બધી પ્રજાવાળી તથા પતિવ્રતા થાય, પોષમાં થાય તો વ્યભિચારિણી થાય, મહામાં થાય તો પુત્રવતી થાય, અને ફાગણ માસમાં થાય તો તેને પુત્ર ધન મળે અને તે બધી સુખી થાય.

તિથિ રજેદર્શન ફલ.

પ્રથમ રજેદર્શન વખતે જે તિથિ હોય તેનું ફલ નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

પડવાના દિવસે પ્રથમ રજસ્વલા થનાર સ્ત્રી પવિત્ર થાય, ખીજે થાય તો આળસુ અને દુઃખીણી થાય, ત્રીજે થાય તો પુત્રવતી, ચોથે થાય તો વિધવા થાય, પાંચમે થાય તો અખંડ સૌભાગ્યવંતી રહે, છઠે થાય તો કાર્વેનો નાશ કરનારી થાય, સાતમે થાય તો સારી પ્રજા ઉત્તમ કરનારી થાય, આઠમે થાય તો રાક્ષસી થાય, નોમે થાય તો વિધવા થાય, દશમે થાય તો સુખ ભોગવનારી થાય, અગિયારસે થાય તો પવિત્ર થાય, બારસે થાય તો તે સ્ત્રીનું મરણ થાય છે, તેરસે થાય તો પતિનું સુખ હમેશાં પામે-કદી તે વિધવા થતી નથી, ચૌદસે થાય તો ધનહીણ અને વ્યભિચારીણી થાય છે, પૂર્ણિમાએ થાય તો અતિશય બદ્ધમી મળે છે અને અમાવાસ્યાએ

પ્રથમ રજસ્વલા યનાર સ્ત્રી કુલટા તથા સર્વ રોગથી બરેલી થાય છે, આમાં શુકલ અને કૃષ્ણ પક્ષનો કંઈ ભેદ નથી.

મહુલ અને સંક્રાંતિ રજોદર્શન ફલ.

સંક્રાંતિમાં પ્રથમ ઋતુદર્શન થાય તો તે સ્ત્રી વૈરિણી થાય, અને જો સ્ત્રી ગૃહણમાં પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે અવશ્ય વિધવા થશે એમ જાણવું.

વાર રજોદર્શન ફલ.

રવિવારે જો સ્ત્રીને પ્રથમ રજોદર્શન થાય તો તે વિધવા થાય છે, સોમવારે થાય તો તેની પ્રજા મરણ પામે છે. મંગળવારે થાય તો તે કુલટા થાય છે, બુધવારે થાય તો તેને કન્યાનીજ સંતતી થાય છે, ગુરુવારે થાય તો તેના સ્વામીને શ્રીમાન અને ધનવાન બનાવે છે, શુક્રવારે થાય તો તે સ્ત્રી પુત્રપુત્રીવાળી થાય છે અને શનિવારે સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે સ્ત્રી અવશ્ય બાલિ-ચારિણી બને છે.

નક્ષત્ર રજોદર્શન ફલ.

અશ્વિનિ નક્ષત્રમાં જો સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે શુભ છે, બરણીમાં વિધવા, કૃતિમાં વાંઝણી, રોહિણીમાં પ્રિયભાષિણી, મૃગશીર્ષમાં હરિદ્રી, આર્દ્રામાં ક્રોધી, પુનર્વસુમાં પુત્રવતી, પુણ્યમાં પુત્ર તથા ધનવતી, અશ્લેષામાં વાંઝણી, મઘામાં ધનવતી, પૂર્વામાં અર્થ-વતી, ઉત્તરામાં પતિવ્રતા, હસ્તમાં પુત્રવતી અને ધનવતી; ચિત્રામાં દાસી, સ્વાતીમાં અન્ય ગર્ભવતી, વિશાખામાં નિષ્કુર, અનુરાધામાં દુર્ભાગિની, જ્યેષ્ઠામાં વિધવા, મૂલમાં પતિવ્રતા, પૂર્વાષાઢમાં સૌભાગ્ય-

વતી, તથા ધનીષ્ઠા અને શતભિષામાં શુભ, પૂર્વાભાદ્રપદમાં ઉત્તમ ભોગવતી, ઉત્તરાભાદ્રપદમાં લક્ષ્મીવતી અને રેવતી નક્ષત્રમાં જે સ્ત્રી પ્રથમ રજસ્વલા થાય છે તે પતિરહિતા થાય છે.

યોગ રજેદર્શન ફલ.

વિષ્કુંભ યોગમાં જે સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય છે તે સ્ત્રી વિધવા થાય છે. પ્રીતિ યોગમાં પતી સાથે પ્રેમ વાળી, આયુષ્ય માનમાં ધન પ્રાપ્તિવાળી. સૌભાગ્યમાં પુત્રવતી, શોભનમાં મંગલ-દાયક, અતિગંડમાં વિધવા, સુકર્માં શુભફલદાયીની, ધૃતી યોગમાં સંપત્તિયુક્ત, શુભમાં રોગીણી, ગંડમાં દુઃખી, વૃદ્ધિમાં પુત્રવતી, ધ્રુવમાં શુભ ફળદાયીની, વ્યાધાતમાં પતિવાતિની, હર્ષણુમાં હર્ષ યુક્ત આનંદી, વજ્રમાં વાંઝણી, સિદ્ધિયોગમાં પુત્રયુક્તા, વ્યતિપાતમાં પતિરહિતા, વર્માનમાં મૃત સંતાનવાળી, પરીધમાં અધ્યાયુષી, શીવમાં પુત્રવતી, સિદ્ધિયોગમાં તુરત ફલદાયીની, સાધ્યમાં અધર્મો, શુભમાં સારા ગુણવાળી, શુકલમાં સારા કામો કરનારી, બ્રહ્મમાં પોતાના પતિ સાથે પ્રિતિ રાખનારી, ઐન્દ્રમાં દેવતાઓ પર આસ્થા રાખનારી, અને વૈષ્ણવમાં પ્રથમ ઋતુદર્શન જે સ્ત્રીને થાય છે તે વિધવા થાય છે.

કરણ રજેદર્શન ફલ.

બવ કરણમાં જે સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય તે વાંઝણી થાય, બાલવમાં પુત્રની પ્રાપ્તિવાળી, કોલવમાં વેશ્યા, તૈતિલમાં પ્રિયભાષિણી, ગરમાં ગુણસંપન્ના, વણીજમાં પુત્રીણી, વિષ્ટીમાં મૃતવત્સા, એટલે જેના બાળકો મરી જાય તેવી, સકનીમાં કામાતુરા, ચતુષ્પદમાં શુભ, નાગમાં પુત્રવતી, અને કીસ્તુનમાં પ્રથમ રજેદર્શન જે સ્ત્રીને થાય છે તે બ્ધિવ્યારિણી થાય છે.

રાશિ રજ્જેદર્શન ફલ

મેષ રાશિમાં જે સ્ત્રી પ્રથમ રજ્જુમતી થાય તો તે બલિચારિણી થાય, વૃષભમાં સુખભોગીની, મિથુનમાં ધનયુક્તા, કર્કમાં દુઃખી, સિંહમાં પુત્રવતી, કન્યામાં અભિમાની, તુલામાં ચતુરા, વૃશ્ચિકમાં બરિણી, ધનમાં પતિવ્રતા, મકરમાં કૃષ્ણા, કુંભમાં ધનવાન, અને મીનમાં જે સ્ત્રીને પ્રથમ રજ્જેદર્શન થાય છે તે અપલા થાય છે.

હોરા ફલ.

હોરા	ફલ.	હોરા,	ફલ.
રવિની હોરા.	યોગિની	ગુરૂની હોરા.	સર્વ સિદ્ધિ
સોમની હોરા.	પતિવ્રતા.	શુક્રની હોરા.	સૌભાગ્ય.
મંગળની હોરા.	દુર્લભા.	શનીની હોરા	સર્વ વિનાશની.
બુધની હોરા.	પુત્રણી.		

લગ્ન ફલ.

પ્રથમ સંક્રાંતિ ચાલતી હોય તેજ ૧ પ્રથમ લગ્ન બાલ્યવું. જે સ્ત્રી પ્રથમ ૧ મેષ લગ્નમાં રજ્જુમતી થાય તો દરિદ્રી થાય, ૨ ધનવાળી, ૩ કામી, ૪ પતિશાશની, ૫ પુત્રપ્રસુતા. ૬ પતિવ્રતા, ૭ આધિણી, ૮ દુઃખીતા, ૯ ધનૈશ્વર્યવતી, ૧૦ કર્કશા, ૧૧ કિલ્લવંશ નાશિની અને ૧૨ મા લગ્નમાં થાય તો ગુણવાળી થાય.

મહોત્તું ફલ.

જે લગ્નમાં સ્ત્રી પ્રથમ રજ્જવલા થાય તેમાં રાહુ, શનિ, રવિ, ચંદ્ર, એ ચાર ગ્રહ સ્થિત હોય તો તે સ્ત્રી વિધવા થાય.

રક્ત ફલ.

જે સ્ત્રી પહેલી રુદ્રમતી થાય તે વખતે તેનું રક્ત જો ઘોડું લાલ હોય તો તે બ્યભિચારિણી થાય; અને જો એ રક્ત વધારે લાલ હોય તો તે પુત્રવતી થાય, તે કાળું હોય તો તેને ઓઢરી થઈને મરી જાય, જો તે જાડું હોય તો વાંઝણી થાય, તે સફેદ હોય તો પશુ વાંઝણી થાય, તે પીળા રંગનું હોય તો તે દુરાચારિણી થાય, તે ચનોડીના રંગ જેવું લાલ હોય તો તે સારી ભાગ્યવાન થાય, અને જો તે સિંદુરના જેવા રંગનું હોય તો તે માત્ર ઓઢરીઓને જ જન્મ આપનારી થાય છે.

ફલ ફલ

જે સ્ત્રીને પ્રથમ રુદ્રદર્શન પ્રાપ્ત:કાલમાં થાય છે તેને સુભગા જાણવી, મધ્યાને નિર્ધન, ત્રીજે પહોરે થાય તો શુભ, સંધ્યાકાળે થાય તો સર્વ ભોગ ભોગવનારી અને બંને સંધીકાલમાં થાય તો વેશ્યા, અર્ધરાત્રે થાય તો વિવ્રતા, પહેલી રાત્રે થાય તો વાંઝણી, અને રાતની તથા દિવસની સંધીમાં થાય તો તે વેશ્યા થાય છે.

પહેરણ વસ્ત્રોનું ફલ

પ્રથમ રુદ્રદર્શન વખતે જો સ્ત્રીએ ઘોળું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તેનું શુભ ફળ છે. લાલ વસ્ત્ર હોય તો રોગી, લીલું વસ્ત્ર હોય તો વિધવા, પીળું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તે ભોગી, જમાં ઘણા રંગ હોય એવું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તે પતિપ્રિયા, ઝીણું વસ્ત્ર હોય તો સરીરે દુર્ગંધ, જાડું વસ્ત્ર હોય તો પતિવ્રતા, ઘોચેલું વસ્ત્ર હોય તો સુભગા, અને મેઘું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તે મલીન થાય છે.

શુદ્ધર્તવનું સ્વરૂપ.

શક્ષાના રક્ત જેવું લાલ અથવા લાખના રંગ જેવું જે આર્તવ હોય, અથવા જેમાં કપડું રંગવાથી તેને જ્યારે ધ્રુવે ત્યારે તે કપડું સ્વચ્છ થઈ જાય—તેના પર ધબ્બા ન રહે તો તે આર્તવ વખાણવા લાયક ગણાય છે, અર્થાત્ એવું આર્તવ ગભધારણુ યોગ્ય ગણાય છે. શુદ્ધ અને શોણિત ખન્નેના મળવાથી પુખ્ત પ્રગટ થાય છે.

આ બાબતનું પ્રથમ વર્ણન થઈ ગયું છે. ર્તુકાલજ્ઞ સ્ત્રીની યોગ્યતા વસ્થા છે. એ સ્થિતિમાંજ સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય હોય છે. રમેદર્શનથી ૧૨ દિવસ સુધીમાં ર્તુકાલ ગણાય છે. જો કે ર્તુકાલના ૧૬ દિવસ છે, પરંતુ ચાર દિવસ ર્તુઆવ તથા સંક્રાન્તિના ત્યાગ કરવાના છે. એનું વિશેષ વર્ણન સહવાસ વિધિમાં કર્યું છે.

આર્તવ.

રસા દેવરસઃ સ્ત્રીણા માસિ માસિ જ્યહં સ્ત્રવેત ।

તદ્વર્ષા દ્વાદશા દુષધર્વ યાતિ પિચાશતઃ ક્ષયમ્ ॥

એ આર્તવ સ્ત્રીને તેની બાર વર્ષની ઉંમરથી પ્રતિ માસે નીકળવાની શરૂઆત થાય છે, અને ધાત્વાદિકની ક્ષીણતા થતાં ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તે જતો રહે છે. જો શરીરમાં બળ હોય છે તો આર્તવ ૬૦ વર્ષની ઉંમર સુધી પણ ચાલુ રહે છે. (સુશ્રુત.)

આર્તવ કોષનું વર્ણન.

સ્ત્રીનું રજ વાત, પિત્ત કફ, રક્ત, વાતપિત્ત વાતકફ, કફપિત્ત અને ત્રિદોષથી દુષિત થઈ સન્તાનોત્પત્તિને યોગ્ય રહેતું નથી, એ બાબત

વાનાં લક્ષણ એ છે કે, એ જે દોષથી દુષિત થાય છે, તેમાં તે દોષના જેવો રંગ, અને પીડા થાય છે. એ સંબંધી શુદ્ધ દોષમાં વર્ણન કરેલું છે.

આર્તવનું સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ.

જેમાંથી મુકદના જેવા વાસવાળું, ગઠિા પડી ગયેલું, સડેલી વાસવાળું, મલકીયું, મુત્ર અને પુરૂષની વાસવાળું, રજ (આર્તવ) રક્ત અસાધ્ય ગણાય છે, અને તે શિવાયનું સાધ્ય ગણાય છે.

આર્તવ દોષોનું સામાન્ય લક્ષણ.

વાત પિત. કફ અને રૂધિર એ ચાર પ્રકારની આર્તવ સંબંધી વ્યાધીઓમાં સ્નેહથી ખતિસ પર્યુતની હોયે પ્રકારની ક્રિયા કરવી જોઈએ. વાતાદિ દોષોને હરવા વાળા કફક, ક્વાથ, કાફી અને દોષોને દૂર કરવાવાળા યોનિપ્રક્ષાલન કરનાર પાણીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

સીના રજ સંબંધી રૂધિરના ગંઠાષ્ટ જવા પર પાઠ, સુંઠ, પીપળ અને કડા છાલનો ક્વાથ પાવો. જે રજમાં વાસયુક્ત જેવો વાસ આવતો હોય અથવા મળક જેવું હોય તો તેને દૂર કરવા માટે લાલ અથવા સ્વેત ચંદનનો ક્વાથ પાવો, જે રજમાં બીજા કાષ્ટ દોષ હોય તો તેમાં શુદ્ધ દોષને દૂર કરનારી ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ.

આર્તવ નાશનાં લક્ષણ અને ઉપચાર.

વાત અને કફ એ બંને દોષ વધીને જ્યારે તે આર્તવનો માર્ગ રોકી લે છે ત્યારે સીનું રજ નીકળતું નથી. એવે વખતે રજના સંચાર પિત્ત પ્રવૃત્તિના ઔષધો—જેવા કે, માછલી, કુશ્થી, કાંઈ,

તમ, અડદ, મધ આપવું હિતકારી થાય છે, તથા ગૌમૂત્ર આર્થોઘ્નક સુધી દહીં અને સુકાચાં બોજન પણ હિતકારી થાય છે.

આર્તવ દોષોમાં પથ્ય.

આર્તવદોષમાં શાકી યોખા, જવ, મદિરા અને પિત્તોતેજક માંસનું પથ્ય રખાવવું.

ખિરેટી, ગજેરનની છાલ, વડની વડવાઇ, મહાનાગ કેશરતું નવટાંક ચુર્ણ ગાયના દુધ અને મધની સાથે ૧૬ દિવસ સુધી સેવવાથી રજોદર્શન થશે.

માલકાંઠણી, રાઇ, બીન્નેરૂં, અને વજને પાણીમાં ધસીને પાંચ દિવસ સેવન કરવાથી સ્ત્રી ધર્મ ચાલુ થાય છે.

જેવી રીતે સ્ત્રીઓને આર્તવદોષ હાનીકારક છે એવીજ રીતે પ્રદર રોગ પણ તુકશાનકાર છે માટે તેનું નિદાન ઔષધ આજગાએ લખીએ છીએ.

પ્રદર રોગોત્પત્તિનું કારણ.

બોજન ઉપર બોજન કરીને અતિ મૈથુન, શોક, મુસાફરી, લાંધન ઉપવાસ વજન-ભાર ઉપાડવો, દિવસે સુવું વિં તથા ગર્ભપાત થવાથી કે ચોટ લાગવાથી એ રોગ ૪ પ્રકારનો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ વાતજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં સ્ત્રીના શરીરમાંથી રૂખ્ણું, શીથ્ણવાળું, માંસના યોવડામણુ જેવું રક્ત વહે છે.

૨ પિત્તજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં સ્ત્રીના અંગમાંથી ઉષ્ણ, લાલ, પીળા અથવા કાળા કીલા રંગનું પાણી વહે છે, તથા શરીરમાં દાહ રહે છે, અને રક્ત વધારે પ્રમાણમાં નીકળે છે.

૩ કદબ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં ફેરીના રસ અથવા ચોખાના માંડના ધોવડામણ જેવું પીળા રંગનું રૂધીર વહે છે.

૪ સન્નિપાતબ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં મધુવાદી અથવા મળ્મળના જેવું દુર્ગંધવાળું દરતાલના રંગ જેવું રક્ત નીકળે છે.

ઔષધ;—૧ સોચરનોત, છૂંદ, મુલહડી, અને કમલમદ્દનો કવાથ મધની સાથે પીવાથી બાદીનો પ્રદર રોગ દૂર થાય છે.

૨ એ ત્રણ ટાંક રસાત અને ૨ ટાંક ચૌલામની જડને વાટીને મધુની સાથે સાત દિવસ સેવન કરાવવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રદર દૂર થાય છે.

૩ દાર હળદર, રસોત, ચિરાયતા, અડુસો, નાગરમોથ, રક્ત-ચંદન, અને અકાવના પુલના કવાથમાં મધુની સાથે પાવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રદર રોગ દૂર થાય છે.

૪ ગુલરનાં સૂકાં ફુલોનું ચૂર્ણ, સાકર ને મધુમાં મેળવી એક ટાંક બરની ગોળીઓ બનાવવી અને દરરોજ એક ગોળી સાત દિવસ સુધી લેવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર રોગ દૂર થાય છે.

સોમ રોગોત્પતિનું કારણ.

જેવી રીતે પ્રદરરોગ હાનીકારક છે તેવીજ રીતે સોમરોગ પણ સ્ત્રીઓને હાનીકારક છે. એ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણ, અતિમૈથુન અતિશોક, અતિ રેચક પદાર્થનું સેવન, વિષય સેવનથી આખા શરીરનું માણી કુખિત થઇ હોનદારાથી વહેવા લાગે છે જેથી સ્ત્રીને ચારંવાર અત્યંત પીશાય આવે છે, એને સોમરોગ કહે છે,

ઔષધી:—સાકરની સાથે પાકાં કેળાં ખાવાથી તથા અડદનો ભોટ, મુલહડી, અથવા વિદારીકંદ એ બંનેની બરોબર સાકરના એક ટાંક સુરણના ૧૦ દિવસના સેવનથી દૂર થાય છે.

અથ વાંધ્યા સ્ત્રી પ્રકાર વર્ણન.

ચૌ૦—૪૬ કુક્ષાગર્ભ શ્રાવા કહિયે, ગર્ભ પાત મૃત વત્સા લહિયે;
૪૬ કુક્ષા ત્રિયસાત બે દોશ, તાકો વર્ણો રોગ પુનભોષ.
બિહ ત્રિયગર્ભ મુખ તિલ્લત હોય, વીરજ તામો પડે ન સૌય;
તાહિ પરિક્ષા ઇહ બિધિ બનો, ઋતુકાલ શિર પીડા માનો.
ઔષધ યા બિધ કરે સુત્રીય, કપાસ બીજ સુદાગા લીય;
મુર્ગી અંડે સંગતહિ પીસ, ગહરા ખરલ જોલી કર લીસ.
સો જોલી પોટલ કરખાહિ, ત્રીન દિવસ ઋતુ નિસદિન માહિ;
બેની કે બીતર તિહ ધરે ચોથે દિન મંજન પુન કરે.
તિયં કે સુખ તિહ રોગ વિનાસૈ, ગર્ભ આશતિહ ઉદર પ્રકાસૈ.

૨ દ્વિતર વાયુ જ્યોત વિકાર, ગર્ભ મુખ સો અંધન ડાર;
તિહ કર ઋતુ સમય મઝાર, મસ્તક પીડા હોય અપાર.
તાહિ ઔષધી યય વિધિ બનો, તિલ અર તૈલ હીંગ સમ આનો
ત્રીનદિન બસ ટંક ટંક પ્રમાન, ચોથે દિન સો સ્થાન પ્રધાન;
ઇહ વિધી આશા ગર્ભ પ્રગટાવે, સ્ત્રી ઔષ્યા ગર્ભ સુ પાવે.

૩ ત્રીતર માસ બદ્ધકર ગર્ભ, મુખ અંધ હોત નારી બિધિ સર્મ;
તાહિ પરિક્ષા ભોગ મઝાર, હૃદય પીડા હોવત સુચિચાર.
ચિકિત્સા તાકી ઇહી પ્રમાન, દાથી નખડી બસમ મંગાન;
કાઠે તેલ ભો તાહિ મિલાવે; ઋતુ કાલ બેની મેં લાવે;

ચૌથે દિના સ્નાન કર રહે, ગર્ભ રહે ઈંદ્ર ઉપાય ત્રણ કહે.

ચૌથે રોગકી ટંકકર લાપે, સોભી રગ સમ પૂરણુ ચાપે;
તિસકર ભોગ સમય ખિચાર, કટિ મેં પીડા હોત અપાર.
તાહિ ઉપાય સજી સાધુન, રૂઢ ત્રૈદિવસ નિત ધોખેજન;
કીટ મરે આશા મન ધરે, ગર્ભ હોય સ્ત્રી ગિધ કરે.

૫ પંચમ દાહયુત દોષખિકાર. સો દાહ શુક્ર કો રક્તકરકાર.
તાહિ પરીક્ષા ચોહિ ઉચારે, ભોગ સમે પીડા પગ ધારે;
તિહ ઉપાય મુલા કાઢ જરા, દાહચીની ગુટકા કર ધીરા.
રૂઢ કાલ ત્રૈદિવસ મંજાર, જોન માહિ નિસ દિનહિતધાર;
પુનઃ ગર્ભધાર કી હોવે આશા, અંચકાર મથ કિયો પ્રકાશ;

પટસો સીતલ જીહ જોની પરે, સિધધપરે કુજ સુધ નહિં ધરે;
કુકટ વિજા મધા મગાય, ગુટકા કર રૂઢકાલ સંભાય.

ત્રીન દિવસ ચોની મેં રાખે, સિધલ હરે કુન ગર્ભ પ્રકાશે;
માત્ર દોષ તાસમો કહે, સર્વ અંગ તિસ પીડા રહે.

ભયમેં રોમ, ખડે હોજવેં, સ્વપ્ન અધિક શાન્તી નહિં આવે.
મણિ અસ તંત્ર પ્રધાન, દુષ્ટા ઔષધિ જન પ્રમાન;
તિસ કર હોવેં ગર્ભકી આશા, સાત પ્રકાર યહ કીન પ્રકાશ.

૭ પુનઃ મૃતપ્રત્સા કહી પ્રમાન, જાહી બાલક હોવત હાન;
તિહ ઉપાય પ્રયાચતહિ કહે, કર્મ વિકામતીસો લહે;
ગર્ભ આવ ગર્ભપાત મજાર, સ્ત્રી ઉપાય જન મતધાર.

અથ ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવાનો વિધિ

પુષ્પ નક્ષત્ર કે મંજાર, પુતલી સ્વર્ણ પુરુષ આશર,
સ્વર્ણ અષ્ટપલ ફી કર કોય, અષ્ટ જો પલ પચ સીજે સોય;
અગ્ન મધ્ય પુતલી સુત પાય, તાહિ દુધ મો લેય જુઝાય.

અન્યથા—લક્ષમણવટા દુગ્ધ પિસાય, બિંદુ બામના સાજુ ચઢાય;
રિત કે સમય યહ કરે વિધાન, કન્યા જન્મ તયકોમાન.

અન્યથા—ખલા અતિખલા અવર મુલદ, પાય શરકરા પીસ છકદ;
મધુધૂત દુગ્ધ મિલાય જો પીજે, પુત્ર પ્રાપ્ત જિસનારી થીવે.

અન્યથા—ગજ કેસર પુંગીફલ આન, દોનો સમ યહ ચૂરનઠાન;
દુગ્ધ સહત પાવે રતુકાલ, ~~જો~~ તાકો લાલ.
મધા મરિચ અદ્રક ગજકેસર, યહ સન પીસે કરે છકતર;
ધૂતસો પીવે રતુ કે કાલ, ગર્ભ ધરે સુન્દર હો બાલ
બન્ધ્યા બી જો પીવં યાહિ, ગર્ભ ધરે નિશ્ચય લખતાહિ.

અન્યથા—નિત છકપત્ર પલાસ કો લીજે, તાકો સુક્ષ્મ ચૂરણ ફીજે
દુગ્ધ સહીત નિત ગર્ભણી પીજે, પુત્રપરાક્રમી તાકો થીવે;
પુષ્પ નક્ષત્ર કે મંજારે, મૂલ લક્ષણ કો જો ઉપારે,
કન્યા સો જો પિખાજે, કોષ, દુગ્ધ સધૂત સો પીજે જોષ;
સ્નાતા રિત જો કર હે, પાન, જન્મે પુત્ર તાહી કો માન.
પુત્રજન મૂલ પત્ર પિસારે, પીસ દુગ્ધ મેંતાહિ પકારે,
રિતાંત નારિ પીવે તિસ જોગ, દીર્ઘાયુ પુત્ર પ્રાપ્ત જોઈ હોય.
પુષ્પ નક્ષત્ર જાહિ દિન આવે, સિત કડમારી ખુબપિશાવે;

દક્ષિણ નાસા કે સો દાર, પીવે પુત્ર જન્મે તિસ ખાર.
 ખટ ઠી જટા અસન પ્રયાસ, ચુર્ણુ કરે સમ તીનો ડાલ;
 મૌંસવર્ણુ ખત્તી છક રંગ, પીવે તાસ દુગ્ધ કે સંગ;
 પીવે પુષ્પ નક્ષત્રહિ માહી, જન્મે પુત્રશાસ્ત્ર યોગાહી.
 કુડખ એક લીજ તિલ તેલ, કુડખ એક વૃષમુલ સો મેલ,
 યહ પકાય રિત અંત મઝાર, પીવે તાહિ જો અન્ધ્યાનાર,
 પુત્રહિ પ્રાપ્ત નારિ હોઈ સોય, યામોં શંસ્પ નાહિન કાય.

સહવાસ.

જેવી રીતે પરમાત્માએ પશુપક્ષી વગેરેને માટે સમય મુકરર કરેલો છે તેવીજ રીતે મનુષ્ય જાતને માટે પણ સહવાસને માટે મુકરર સમય કરી મુકેલો છે. પરંતુ પશુ-પક્ષ્યાદિ લેનાથી બરોબર જાણીતા છે, દૃષ્ટાંત તરીકે, શ્વાન-કુતરાં હમેશાં આસો અને કાર્તિક માસમાંજ સહવાસીની અપેક્ષા કરે છે; અને ગધેડાં વૈશાખમાં, બકરો ત્યારેજ બકરીનો સહવાસ કરે છે કે જ્યારે બકરી ગર્ભ ધારણુ યોગ થાય છે; એ સિવાયના સમયે માત્ર સુગંધ લઈ હડી જાય છે. એવીજ રીતે પોપટ, ચકલીઓ, આદિ પક્ષી પોતપોતાના સમય આવે છે ત્યારેજ સહવાસની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ મનુષ્ય જાતિ મદમાં અંધ બની પ્રાચીન નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી પોતાના સંતાનોને મૂંઝાં, કાણાં, પાંગળાં, રાગી, મુર્ખ, વાકસકિત શત્રુ, ક્રોધિ, હિંસક, આદિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે આપણા વૈદ્યક શાસ્ત્રથી સાબીત થઈ ચુક્યું છે. વળી મોટા મોટા ડોક્ટરો તથા યુનાની હડીમોએ પણ એવીજ રીતે લખ્યું છે કે, મનુષ્ય જાતિનો સર્વ આખાર સહવાસની ઉપરજ અવલંબી રહે

છે; માટે પ્રત્યેક પ્રાણીને જરૂરનું છે કે નીચે લખેલા નિયમો પર અવશ્ય ધ્યાન આપવું.

સહવાસનો લાયક વખત રાત્રીનો છે. કારણ કે રાત્રીએ સમસ્ત વાયુ મંડળમાંથી (નાઇટ્રોજન) એક પ્રકારની વરાળ ઉત્પન્ન થાય છે. એ (નાઇટ્રોજન) ઉત્તેજક તથા સહવાસને માટે જે બળની જરૂર પડે છે તે બળને વધારનાર છે; પરંતુ દિવસે એ નાઇટ્રોજનની વરાળ મળતી નથી તેથી દિવસે સહવાસબલ હાનિકારક છે.

ચુનાની હકીમોએ લખ્યું છે કે, જે ખોરાક ખાવામાં આવે છે તે પેટમાં જઘ હોજરીમાં પચી જાય છે, પરંતુ જમણુ કરવાની શક્તિ સર્વની એક સરખી નહિ હોવાથી સાત સાયત પછી સહવાસ કરવો ઉચિત છે. પરંતુ બુઝરગોએ એવું પણ લખ્યું છે કે, ગિજગિલકુલ હજમ થયા પછી ખાલી મેદ પર હાની કરે છે. કારણ કે, એ વખતે જુખ લાગે છે તેથી પુરાણા હકીમોએ લખ્યું છે કે, ખોરાક હજમ થઈ ગયો હોય પણ હોજરી તદ્દન ખાલી ન થઈ ગઈ હોય એવો સમય સહવાસ માટે ઉત્તમ છે. અનિયમિત વખતે પુરૂષાતન ગુમાવવું એ હાનીકારક છે, માટે ૩ કે ચાર દિવસનું એમાં જરૂર અંતર રાખવું જામીએ.

આપણા શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે, પ્રથમ પહોરમાં સહવાસ કરવો એ હાનીકારક છે, કારણ કે, તેવું કરવાથી બોજન કરેલી વસ્તુ પરિપક્વ થતી નથી, કારણ કે સહવાસ પછી કેટલાક વખત સુધી જઘરાગિ મંદ પડી જાય છે માટે ખીજ કે ત્રીજા પહોરમાં સહવાસ કરવો લાભદાયક છે. ચોથા પહોરમાં પણ સહવાસ કરવો હાનીકારક છે.

માટે દરેક માણસને જરૂરતું છે કે, રજસ્વલા ઓ સાથે કાદ
પણ સંગ ન કરવો, તેમજ પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા, ચૌદશ, રવિવાર,
શનિવાર, મૂલ, મહા, જ્યેષ્ઠા, અશ્લેષા, કૃતિકા, અશ્વિની, આદ્રા
આદિ નક્ષત્રો તથા નીચે લખેલી બાબતોનો ત્યાગ કરવો.

અથ વર્જિત સ્ત્રી લક્ષણ.

દાહા—મલિન અકામ રજસ્વલા, અગ્રિય વૃદ્ધા હોય;
વર્ણ વૃદ્ધ જો નારી હૈ, બ્યાધી પશ્ચિત જોય.
હીનાંગી ઓર ગર્ભણી પૈરી નાર સુબળણ,
હોવત યોની રોગ જિસ નારી ત્યાગન માન.
ચુર પત્ની સન્યાસની અપને જાત્રણી નાર;
ધતની નાર જો ત્યાગીએ અવગુણ બહુત બિચાર.

અથ વર્જિત સ્ત્રી લક્ષણ.

સન્ધિ કાલ ઓર શ્રાદ્ધ દિન, પુન સંક્રાંત વિચાર;
અથ સૂર્ય પ્રકાશમે, નહિ સેવે નર નાર.
આયુ વૃદ્ધ તિસ હોત હૈ, દીયો અંથ બતાઇ;
સો અપને મન માનિયો, દેવો નાઇ જુલાઇ.
ક્ષુધિત અખર ક્ષોભિત જુ હૈ, તૃપિ જલ નિર્મલ માન;
સો સેવત જજ નાર કો, સ્થિત શુક કી હાન.
અવર જો દિન મધ્યાન્હમે, મૈથુન કા કરે રોગ;
બામ કુસ તિસ હોત હૈ, અખર પલીહા યોગ,
હોવત મૂર્છા તાસુ કો, મૃત્યુ કરે સંચાર;
કેવલ એસા જાન કે, મૈથુન કરે વિચાર.
અર્ધ રાત્રિ અર પ્રાત મેં મૈથુન કરે જોય;

ફૂપ્ત હોત તિસ દોષ હી, ખાત પિત્ત સમ દોય.
તિર્થંગ યૌની કહો. અવર અજૈની જનન;
દુષ્ટ યૌનિ તમ જાનિયો, મૈથુન તિન્હે ન માન.
મૂઢ જાવ નર જો કરે, રૂજ ઉપદંશ પ્રગટાત;
સુવ શુક ક્ષય હોત હૈ, કોપ કરતા તિસ ખાત.
અપને નર હિત જનન કે મૈથુન કરે બિચાર;
જો વિલાય મેં નિષ્ઠ હૈ, ત્યાગ દેયો મતસાર.

સ્ત્રી અવસ્થા લેઠ.

દોહા—ખાલા એક દો કહતિ હૈ; દુસરિ તરૂણી જનન;
પ્રૌઢા તીસરિ જાનિયે, વૃદ્ધા યૌથી માન.
ખાલા પોડપ વર્ષકી, તરૂણી ત્રિંશિત હોય;
પ્રૌઢ વર્ષ પચાસ કી, ઉર્દ્ધ્વ વૃદ્ધા શાય.
કામકલા મેં ત્યાગીયે, વૃદ્ધા નારી જોય;
મુખ નહિં ઉપજે તાસુતેં, પ્રાણ હરતિ હૈ સોય.

ચૌ૦—નવીન સુરત-મેં ખાલા જોઇ, અંધકાર મેં હર્ષે સોઇ;
મહા પ્રકાશ મેં તરૂણી નાર, હરપત મનહી તાસ બિચાર.
અંધકાર પ્રકાશ મેં જનન, પ્રૌઢ હર્ષ કરે જો મહાન;

સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવાની શુભિ.

અંધકાર પ્રકાશ કે માંહી, વૃદ્ધા કામન હર્ષિત તાહી;
પુણ્ય સાલ ઓર પાન સુપારી, ધન કર હર્ષિત ખાલા નારી.
પદ્મિરે જૂથણ અતિ બહુ જબહી, તરૂણીકા મન હર્ષિત તબહી;
મુખ તે ખાતેં બહુત સુનાવૈ, વૃદ્ધા કે મન હર્ષ પહાવૈ.

કોહા—ખાલા બલ ખાઠે સદા, તરણી શકિત ધટાય,
મૌઢા વૃક્ષ સુ કરત હે, સેવિવ તિય મન લાય.

ઋતુ ચર્ચામાં પણ કહ્યું છે કે:—

ગ્રીષ્મ શરદ ઋતુ મેં લહૈ ખાલા સંગ રત નિત;
શીત સમયે તરણી યથા, ખર્ષા મૌઢા હિત.

વૃક્ષ પુરુષ તરણી સ્ત્રી સાથે વિહાર કરવાથી તરણીતા મેળવે છે.
તેવીજ રીતે તરણી પુરુષનું આયુષ્ય ધટવું, વધવું, મંદ, તેજસ્વી,
તરણી, સુંદર, ખળવાન, નિર્જળ, સ્થીર પુષ્ટ થવાનો હેતુ કેવલ સ્ત્રી
સહવાસજ છે.

આયુર્વેદીય શિખામણી—સ્ત્રીઓ સાથે જ્યવહારમાં વૈદકશાસ્ત્ર
પણ શિખામણી આપે છે કે:—

સેવત કામતઃ કામમ્ વળાદ્વાજી કુતાન્દિમે ।

પ્રકામાન્તુનિષેવેત મૈથુનમ્ શિર્ષિરાગમે ॥

અઘ્રાદ્વસત શરદોઃ પક્ષાદ વૃષ્ટિ નિદાષયોઃ ।

સરવેષુ વૃત્તપુષ્પમેતુ પક્ષાત્પક્ષાદ વૃજેદ્વષઃ ॥

શીતેરાત્રૌ દિવા ગ્રીષ્મે વસન્તેતુ દિવાનિશિ । (માઘઃ)

વર્ષા મુવારિવ ધ્યાને સરસ્યુ સરિસિસ્મરઃ ॥

हुँडा—करै काल हेमन्त में, तिय संग इयि अधिकार;
 अल आल करणुहि लभ, लेवे रत सुभदाय;
 शिशिर काल में सुरत कर, नव भ्रञ्छा प्रगटाय;
 भिरह दुःख नाशै सकल, तन मन सुख मिल जाय;

ऋतु विहारना समय.

शरद और वसन्त में, त्रिय दिन तिय सुख लेय;
 नित प्रति रत मत नो, लख सुन्दरता सुख देय.
 ग्रीष्म वर्षा में सुद्ध एक पश्चात;
 शैव सुन्दरी सुख अटे, प्रेम न छूट्य समात.

सुश्रुत सौदितागां पणु श्री धन्वन्तरीज्ये कहुं छे के वसंत
 ऋतुमां त्रयु त्रयु द्विवसे स्त्रीनो संग करेये नव ग्रीष्ममां १५
 द्वियम पछीज सदवास करेये योग्य छे. अने माटे वषत पणु
 अनावेयो छे:—

शरदा में निस गमन करै, सुखवाला तरुणी जानी;
 गरमी अवा असंत ऋतुमें रात्रि द्वियस सनानो.
 वर्षा ऋतुमें आदल गरजे, गरजे रिम जिम पानी;
 ता समय वाल सुमुकाड लगरत, सुख लख मनमानी.
 शरद काल भ्रञ्छा प्रगटे जण, करौ समागम जानी;
 प्रेम प्रति रसरंग उमंग लखि, सदा सुखी सहु आनी.

सहवास योग्य युद्ध.

स्नात श्चन्दन लिप्तंग सुगन्ध सुमनोजन्वित ।

युक्त नृप्यः सुवसनः सुवेषः समलकृतः ॥

ताम्बूलः वदनः पल्य मनुरक्तोऽधिकरमरः ।

पुत्रार्थी पुरुषो नारो मुपेया च्छयने शुभे ॥

छपय—चन्दन यथित अंग सुगन्धित अतर सुवासहि,
सुन्दर अल सुवेष केश आभूषण साजहि;
रयत अतर ताम्बूल द्रव्य कांछपथ लक्षहि,
प्रिया प्रीत अनुराग जग अमन कर पक्षहि;
सुरत रहस हो आय यित नित प्रति सो प्रमत्त लहत,
मोहन जैसे पुरुषको अभिमान योगी कहत.

सहवास योग्य स्त्री.

भयाम् रूप गुणो पेताम् तुल्य शीला कुलो भवाम् ।

अति कामीऽभि कामानतु हृष्टो हृष्टामलंकृताम् ॥

सेवेत प्रमदाम् युक्तया वाजीकरण वृहितः । (भाव)

छपय—आलाइप किशोर जयस अंगार सुसज्जित;

भृगपद परस सुधान मान आभूषण राज्जित,
कामकला प्रियत सुदत रस रहस दिआवहि;
वशी लशी मृदु हास्य हरष यित याद अतावहि.
शीलइप कुलसत प्रिया प्रीत गीत यित याह;
अस तिय प्रिय हिय अंक लहि करहुं प्रेम निर्वाह.

सुखवास स्थान स्वइय.

अति भिषित्र चित्रत महा छणि सुभंध सो पूर;
कामल अति छिन्नल महा नीतर सबसो दूर.

માત પિતા ગુરુ જન સમીપ નહિ હોવે અરૂં ક્રોધઃ
ગાન વાદ્ય સુખકારી શ્રવનન હર્ષ સુતે નહીં સોષ.
પ્રિયતમ અરૂં પ્રિયતમા મન્દ્ર મેં આપને દોઉં રાજે
મોહન દમ્પતિ મિલહિં પરસપર મૃદુ ધુનિ કંકણુ બાજે.

સહવાસ તિથિ જ્ઞાન.

ટાહા—ચતુર્થી દ્વિતિયા પ્રતિપદા તિથી પંચમી જોયઃ
સેવન કરે નર પત્નિની અધિક પ્રીતિ તિસ હોય.
ષષ્ઠિ અષ્ટમી દ્વાદશી દશમી એક પહચાન.
દ્વન મેં સેવે ચિત્રણી પ્રીતિ અધિક સમાન.
તૃતિયા સપ્તમી વનનિયો અવર ચતુર્દશી જોય,
દ્વન તિથિ મો કરે શંખતી પ્રેમ અધિક સુખ હોયઃ
નવમી અવર ચતુર્દશી અમાવશ્યા પૂર્ણમા જોય
દ્વન ગો બોગે હસ્તિની અધિક પ્રીતિ તિસ હોય.

સહવાસ માટે અયોગ્ય સ્થાન.

દરેક માણસને જરૂરતું છે કે નીચે લખેલાં સ્થાનોપર કદી પણ
સહવાસનો પ્રસંગ આવવા દેવો નહિ.

અગ્નિ દગ્ધ ગૃહ ભુમિ મસાન, મન્દિર તીર નદીકા જનઃ
પશુશાલા પશુઅન્ધન ગેહ, પર બર કામન તરબર નેહ;
ગુરુ ગૃહ ભુદ્ધ જાવન નિજ પાસ, એતે થાન ન કરે સહવાસ.

સહવાસ માટે અયોગ્ય પુરૂષ

બહુ ભોજન ઔર ક્ષુધિત અંગ મેં જાકે હો પીરા,
તૃપિત વૃદ્ધ વય બાલ રોગયુત બીરજ હીન અધીરા;

ભૂખા નર સહવાસ કરે તો વીર્ય રોગ દરસાવે,
 રોગી સેવે નાર મૂર્છા પિલહી મૃત્યુ કા પાવે.
 તિર્યં દુષ્ટ અપાનિ કર્મ કરે ને નર સુકૃત ઉઠાવે,
 આત વ્યાધિ ઉપદંશ ગુફ લાય રોગ ધનેરે પાવે;
 મલ અરૂ મૂત્ર ભેગ અથવા બને જીતેન્દ્રી,
 ઠાડે રત રૂચી અશ્વમરી રોગહીન હો મન્દ્રી.

પ્રાચીન કામશાસ્ત્રાચાર્યોએ સહવાસમાં રતિને મુખ્ય માની છે
 અને તે ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ ઉચ્ચ. ૨ સમ. ૩ નીચ.

૧-પુરુષ સખલ નારિ નિર્બલ આનંદ ઉમંગ બદન્ત:

દંપતિસુખ લલિ પરસ્પર પૂરણ સુખ એકાન્ત.

૨-દંપતિ બલ મેં સમ રહત, ગદગ્ગત એકાએક;

પ્રિતી બદત નર્દિ લગત સંગ બિલગ રહત રખ ટેક.

૩-નારી સખલ બલહીન નરુ િષ્ટ રારકી રીત,

એકહુ લણુ રાગે નહી, દંપતિ પ્રેમ પ્રતીત.

શય્યા વિધાન.

પ્રાચીન કર્માચાર્યોએ જે પ્રકારની રતિને ત્રણ પ્રકારની લખી
 છે તેવીજ રીતે શય્યા પણ પૃથક પૃથક જિયોને માટે નિર્માણ કરી છે.

પદ્મનીની શય્યા.

ચન્દન આચત મહક સુગન્ધી, પુષ્પ સજ્જ આતિ હોવે;

તાપર પોઢે પદ્મની નારી, સુખ દે સુખ સોં સોવે.

ચિત્રનીની શય્યા.

રૂઢ સુગન્ધિત બરે પુષ્પ સોં કામલ તાલિ બનાવે;

જપર પોઢે ચિત્રની નારી હિત ચિત સોં સુખ પાવે.

શંખનીની શય્યા.

રૂઠ વરય સોં શય્યા નીકી બડી મુલાયમ હોવે,
શંખિનિ પ્રોઢે નિસંખિની અતિ જો સુખ સોં સોવે.

હસ્તિનીની શય્યા.

ભૂમિ બૂપકર પરૈ ભૂમ કે અધરન જાહિ સુહાવૈ;
નારિ હસ્તની મદમાતી સુખ સોય ભૂમિ પૈ પાવૈ.

યોગ સ્ત્રી પુરૂષનું સમ્મિલન.

પ્રાચીન ઋષી મુનિઓએ જે યુક્તિઓ યોજી છે તેને બહે
આજકાલના જનો ન માને, પરંતુ વારતવિક રીતે જોવામાં આવે
તો એ મનુષ્યોને માટે ઘણીજ લાભદાયક છે, દ્રષ્ટાંત તરીકે:—લગ્ન
થતાં પહેલાં પ્રથમ વર કન્યાનું યોગ્ય જોડું મેળવવાનો પ્રાચીન કાળમાં
પૂર્ણ પ્રચાર હતો. જે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં હજી પણ સ્ત્રી પુરૂષનું
ખલાખલ જોવામાં નથી આવતું, છતાં પણ જ્યોતિષ મત પ્રમાણે
યોગ, ગણ, વર્ગ વગેરે જોવામાં આવે છે. દરેક માણસને જરૂરું છે
કે, લગ્ન કરતા પહેલાં સ્ત્રીની જાતિ (પત્નીની વગેરે) યોગ, ગણ,
વર્ગ, વગેરે જરૂર લેવા જોઈએ. કારણ કે, યોગ જોડી ન મળ-
વાથી સ્ત્રી પુરૂષમાં પરસ્પર વિરોધ રહે છે અને તેમનાથી ઉત્પન્ન
થતાં સંતાન નિર્બળ લુલાં, લંગડાં, કાણાં, અહેરાં, મૂઠાં, નિર્ધન,
કામી વગેરે પેદા થાય છે. માટે એ સર્વ જાણવાની જરૂર છે અને
તેથી તે મત્રે જણાવવામાં આવે છે:—

વર્ગ આઠ પ્રકારના છે. નામનો પહેલો જે અક્ષર જે વર્ગમાં
હોય છે તેજ તેનો વર્ગ જાણવો.

૧ ગરૂડ વર્ગ—અ, આ, ઇ, ઉ, એ.

૨ બીલાડા વર્ગ—ક. ખ. ગ. ઘ. ઙ

૩ સિંહ વર્ગ-ચ, છ. જ. ઝ. ઞ.

૪ શ્વાન વર્ગ-ટ. ઠ. ડ. ઢ. ણ.

૫ સર્પ વર્ગ-ત. થ. દ. ધ. ન.

૬ શશલા વર્ગ-પ. ફ. બ. લ. મ.

૭ મૃગ વર્ગ-ય, ર. લ. વ.

૮ મેઘ વર્ગ-શ. ષ. સ. હ.

પોતાના વર્ગથી પાંચમા વર્ગથી શત્રુતા યોદ્ધાથી મિત્રતા, અને ત્રીજાથી ઉદાસીનતા રહે છે.

ગણુ ભેદ.

ગણુ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. જે નક્ષત્રમાં જન્મ થાય તે ઉપ-
રથી તે નીચે પ્રમાણે જાણવા:-

૧ દેવતાગણુ-અશ્વિની, મૃગ, રેવતી, હરત, પુષ્પ, પુનરવસુ,
અનુરાધા, શ્રવણ, સ્વાતિ.

૨ મનુષ્યગણુ-પૂર્વા; ઉત્તરા, આર્દ્રા, રાહિણી, ભરણી.

૩ રાક્ષસ ગણુ-કૃતિકા, મઘા, અર્ધલેષા, વિશાખા, શતભિષા,
ચિત્રા, જેષ્ઠા, ધનિષ્ઠા, મૂળ.

જો સ્ત્રી અને પુરુષનો એકજ ગણુ હોય તો તેમની વચ્ચે
અધિક પ્રીતિ રહે છે. દેવગણુ તથા મનુષ્યગણુ વચ્ચે મધ્યમ પ્રીતિ
રહે છે, અને મનુષ્ય તથા રાક્ષસગણુ હોય તો મૃત્યુ થાય તથા દેવ
અને રાક્ષસ ગણુમાં વેર રહે છે.

વર્ણુ ભેદ.

મીન, વૃશ્ચિક, અને કર્ક રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો આહવાણુ;
મેષ, સિંહ, ધન રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો ક્ષત્રિયવર્ણુ; કન્યા,
વૃષભ મકર રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો વૈશ્યવર્ણુ, અને મિથુન,
તુલા, કુંભ રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો શુદ્રવર્ણુ જાણવો.

જો સ્ત્રી ઉત્તમ વર્ણની હોય અને પુરુષ નીચવર્ણ યાને સ્ત્રી બ્રાહ્મણ વર્ણની હોય અને પુરુષ શુદ્ર વર્ણનો હોય તો તે સ્ત્રી વિધવા થાય. માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને શુદ્રમાં શુદ્ર મેળવવાં જોઈએ.

ભાગ ભેદ.

રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, કૃતિકા, રોહિણી, મૃગશર નક્ષત્રમાં જન્મ હોય તો તે ઉત્તમ ભાગ કહેવાય.

આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, અશ્લેષા, મઘા, પૂર્વાશ્લેષુની, ઉત્તરાશ્લેષુની, હસ્તા, ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખા, અનુરાધા, જો નક્ષત્રમાં જન્મ હોય તો તે મધ્યમ ભાગ કહેવાય.

જ્યેષ્ઠા, મૂળ, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાભાદ્રપદમાં જન્મ હોય તો તે પરગામી હોય.

સ્ત્રી પુરુષ જાને પરમ ભાગી હોય તો પરસ્પર વધારે પ્રીતિ રહે. અને જો પુરુષ ભાગી પાત અને મધ્યમભાગી સ્ત્રી હોય તો પાતિ શ્રેષ્ઠ છે. અને જો સ્ત્રી મધ્યમભાગી હોય અને પુરુષ પરભાગી હોય તો સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ છે.

શિયોગથી ચક્ર.

૧ શિશક પુરુષ અને પત્નિની સ્ત્રીના સંયોગથી પરસ્પર પ્રીતિ વધિક રહે અને સંતાન સુંદર, સુદ્ધિમાન, ધનવાન પેદા થાય.

૨ ચિત્રણી સ્ત્રી અને મૃગ પુરુષના સંયોગથી સંતાન સુંદર, વિદ્યાધારી પેદા થાય.

૩ વૃષભ પુરુષ અને શંખણી સ્ત્રીના સંયોગથી પુત્ર બલવાન અને કન્યા ડાકીની પેદા થાય.

૪ અશ્વ પુરુષ અને હસ્તાની સ્ત્રીના સંયોગથી પુત્ર કન્યા ને પ્રાપ્ત થાય તે કુલટા થાય.

સ્ત્રી	પુરુષ.	કન્યા ઉત્પન્ન થાયતો.	પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો.
પત્નિની.	મૃગ.	સૌભાગ્યવતી.	યોધો-પરાક્રમી.
"	વૃષભ.	કુલટા, પતિધાતીની.	વ્યભિચારી.
"	અશ્વ.	ધર્મવતી.	મુત્રકચ્છ રોગી.
ચિત્રની.	શિશક.	પતિને દુઃખ રહે.	ક્રમ ઉમરનો-શીલવાન
"	વૃષભ.	પતિની અહિતેચ્છુ.	અદ્યાયુ.
"	અશ્વ.	સુંદર-અંગદીન નહિ.	જન્મતાજ મરી જાય.
શંખણી.	શિશક.	ક્રોધવતી-દીર્ઘાયુ.	વિદ્યમાન-મુશીલ.
"	મૃગ.	સુદ્ધિમાન,-સુંદર.	વિદ્યમાન-ધર્માત્મા.
"	અશ્વ.	પતિની અહિતેચ્છુ.	આંધળો-ઓછીઉમરનો.
હસ્તની.	શિશક.	સુંદર-અદ્યાયુ.	રોગગ્રસ્ત.
"	મૃગ.	વેશ્યા.	નકારાં કર્મ કરનાર.
"	વૃષભ.	પરપતિગમની-કુલટા.	અભિચારી-યોદ્ધો.

સહવાસ વિધિ.

સ્ત્રી પુરૂષને સંતાનોત્પન્ન પ્રયોગમાં વધારે વિચારપૂર્વક કાર્ય કરવું જરૂરનું છે. સંતાન થવાં ન થવાં, અથવા કદરૂપાં, કાણાં, આંધળાં દુર્ગુણી થવાનું મૂળ કારણ સહવાસ સમય અને યોગ્યાયોગ્ય પાત્ર ન બેવાનુંજ છે. વખતનો વિચાર નહિ કરવાથી અને આંધળાની પેઠે કામાંધ બની સહવાસ કરવાથી પાછળથી પશ્ચાતાપ કરવો પડે છે તથા જન્મભર દુઃખી થવું પડે છે. માટે રસિકોને અમારી પ્રાર્થના છે કે, એ સંબંધમાં અમે આગળ લખીશું તે પર ખાસ ધ્યાન આપશે. હવે પુત્રેષ્ટિ કર્મ લખીએ છીએ:—

પુત્રેષ્ટિ કર્મ.

પ્રથમ કોઈ ચતુર વૈદ્ય પાસે પેતાની ચિકિત્સા કરાવવી, પછી કોઈ કર્મ કાંડી અને વિદ્વાન પંડિત પાસે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવવો અને સ્ત્રી તથા પુરૂષ બંનેએ એક મહીના સુધી બ્રહ્મચારી રહેવું, તથા શુભ તિથી, નક્ષત્ર, વાર, વિગેરેનો વિચાર કરી પુરૂષે શરીરે ઘીનું મર્દન કરવું અને દુધ સાથે ગોખા વગેરે હલકા પદાર્થોનું ભોજન કરવું તથા સ્ત્રીએ શરીરે તેલનું મર્દન કરવું, અને અડદની દાળના બનાવેલા પદાર્થનું ભોજન કરવું. અને બંને પુત્રની ઇચ્છા હોય તો રજશ્વલા થયાના દિવસથી ૪-૬-૭-૧૦-૧૨-૧૪-૧૬ મે દિવસે તથા પુત્રીની ઇચ્છા હોય તો ૫-૭-૯-૧૧-૧૩-૧૫ મે દિવસે સ્ત્રી પુરૂષે સહવાસમાં આવવું. સહવાસ વખતે સ્વર પણ જ્વાનમાં રાખવો; કેમકે પ્રાચિન ઋષિઓનો મત છે કે, પુરૂષનો જમણો અને સ્ત્રીનો કાબો સુર સહવાસ સમયે હોય અને ગર્ભ રહે તોપુત્ર, અને પુરૂષ-

તો ડાબો અને જમીનો પણ ડાબો સ્વર ચાલતો હોય તે વખતના સહસ્રાસના ગર્ભથી પુત્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે સ્ત્રી પુરુષ બંનેનું ચિત્ત ગમનોત્વમુખ થાય ત્યારે અનુકૂળ દ્રવ્યોથી ચર્ચિત કોમલ તકીઆ અને ગાદીના બીજાનાથી યુક્ત શય્યા તૈયાર કરી કરાવી મનને પ્રસન્ન કરનાર ક્ષિત્કર ભોજન કરી શેયાપર પુરુષે પોતાનો જમણો પગ અને સ્ત્રીએ પોતાનો ડાબો પગ નીચેનો મંત્ર બોલતાં ચૂકી શય્યાપર ચઢે.

अहरसि विहरसि वाधुरसि वाधुरसि सर्वतः प्रातिष्ठासि धातात्वाद ।
धातुविधातात्वाद धातु ब्रह्मचर्यं सामवेदिति बृह्माब्रह्मस्पति ॥

ત્રણ અવસ્થાઓ યોગ્ય સાધનજ નોંધએ, અને એ અવસ્થામાં યોગ ઠીક છે.

योगનાં ૮૪ આસનનાં નામ.

૧ સિદ્ધાસન, ૨ પદ્માસન, ૩ દ્રઢાસન, ૪ વીરાસન, ૫ પવન-મુક્તાસન, ૬ વામપાદપવનમુક્તાસન, ૭ દક્ષિણપાદ પવન મુક્તાસન, ૮ ધીરાસન, ૯ દક્ષિણપાદ ધીરાસન, ૧૦ સ્વાસો ગમનાસન, ૧૧ દક્ષિણ શ્વાસ ગમનાસન. ૧૨ પશ્ચમતાનાસન, ૧૩ વાતાયનાસન, ૧૪ મયુરાસન, ૧૫ મદ્રાસ્યેતસન, ૧૬ અર્ધપદ્માસન, ૧૭ કુકકુટઆસન, ૧૮ ગોરખાસન, ૧૯ ઉર્ધ્વ પદ્માસન, ૨૦ અર્ધ પાદાસન, ૨૧ પુરુષ પાદાસન, ૨૨ દક્ષિણાસન, ૨૩ શંખાસન, ૨૪ અર્ધવાસન, ૨૫ વામ પાદાસન, ૨૬ દક્ષિણ પાદાસન, ૨૭ ધનુષાસન, ૨૮ વામ પાદ-શિરાસન, ૨૯ દક્ષિણ પાદાસન, ૩૦ દ્વિપાદ શિરાસન, ૩૧ સ્થિરાસન, ૩૨ વૃક્ષાસન, ૩૩ અર્ધવૃક્ષાસન, ૩૪ ચક્રાસન, ૩૫ તાડાસન,

३६ वाम अतुर्थी शापादासन, ३७ दक्षिण अतुर्थी शापादासन, ३८
 उर्ध्व धनुषासन, ३९ वाम सिद्धासन, ४० दक्षिण सिद्धासन, ४१
 स्वस्तिकासन, ४२ स्थित विवेकासन, ४३ उस्थित विष्णुकासन, ४४
 वाम तर्कासन, ४५ दक्षिण तर्कासन, ४६ पूर्व तर्कासन, ४७ विष्णु-
 सासन, ४८ अर्ध कुर्मासन, ४९ गरुडासन, ५० सिंहासन, ५१
 वाम त्रिकोणासन, ५२ पुरण त्रिकोणासन, ५३ दक्षिण त्रिकोणासन, ५४
 प्रार्थनासन, ५५ वाम पाद त्रिकोणासन, ५६ दक्षिण पाद त्रिकोणासन
 ५७ पुरुष पादासन, ५८ वाम मुक्तासन, ५९ दक्षिण त्रिकोण पादा-
 सन, ६० वाम हस्त लयङ्करासन, ६१ दक्षिण हस्त लयङ्करासन,
 ६२ वाम अर्ध पद्मासन, ६३ दक्षिण अर्ध पद्मासन, ६४ अंगुष्ठासन,
 ६५ वाम अंगुष्ठासन, ६६ दक्षिण अंगुष्ठासन, ६७ ज्येष्ठिकासन, ६८
 वाम अर्ध पादासन, ६९ दक्षिण अर्ध पादासन, ७० वाम हस्त
 लुग्नसन, ७१ दक्षिण हस्त लुग्नसन, ७२ वाम वर्कासन, ७३ दक्षिण
 वर्कासन, ७४ वाम गन्धवासन, ७५ दक्षिण गन्धवासन, ७६ वाम
 शाभासन, ७७ दक्षिण शाभासन, ७८ त्रिस्थलासन, ८० वाम पाद
 अपान गमनासन, ८१ दक्षिण पाद अपान गमनासन, ८२ गोमु-
 षासन, ८३ कुर्मासन, ८४ उतान कुर्मासन,

ये शिवाय पण्य कामशास्त्राचार्योऽप्ये पोताना भीष्म नाभो प-
 नावी लीलां ज्ञेवां के कृत्वासन, गिलमासन लुमासनः—

कृत्वासन—सरस सुगन्धित दूध सो सेज करावे लार;

कृत्वासन तासो कळत कामी करत भियार.

गिलमासन—स्वेत मुलायम रूध धुनि ले बीने वस्त्र बरावै;
 दीपत पोटें लहै सुप्प सुप्प सो रेन गमावै.

ભૂમાસન-૩૪ અથવા કુલ લે જુમી પૈ બિહવાય;

તાપર પોઢે દંપતી રસ બસ મુખ અતિ પાય.

ગર્ભ રહેવાનાં તાતકાલિક લક્ષણ.

નેત્ર મીચાય, ગ્લાની, તરસ, આખા શરીરે થાક લાગે, સ્ત્રીનું અંગ ફરકવા લાગે, અને જીવ કચવાવા લાગે તો ગર્ભ રહ્યો છે એમ જાણવું.

ગર્ભવતી સ્ત્રીનું પીછાન.

મુખપર કાળાશ, બંને સ્તનોમાં દૂધ આવવું, રોમાંચ થાય, શરીરમાં આળસ અને થાક રહે વગર કારણે વમન થાય, સુગંધ પશુ ખરાબ લાગે, મોંમાં થુક વધારે આવે, માથું દુઃખે, જીવ મુંઝાય, માટી રાખોડી, વગેરે પદાર્થ ખાવાનું મન થાય.

ગર્ભમાં પુત્ર છે કે પુત્રી તેની પરીક્ષા.

જે ગર્ભવાળી સ્ત્રીને પ્રથમ જન્મણા સ્તનમાંથી દૂધ આવે, તથા તે દૂધને કાચપર નાખી તડકામાં જૂએ તો પાસા કે મોતીના જેવું દેખાય, અને જન્મણા સ્તન માથુ કંઈક મોટા તથા રંગ પશુ કંઈક સુરખીવાળો કામળ લાગે, મોંની કાંતિ અને રંગ સુંદર લાગે, સ્ત્રીનું મન હમેશાં પુરૂષવાચક પદાર્થોની ઇચ્છા કરે, વળી પુત્ર પેટમાં જન્મણી બાળુએ હોય છે, અને પુત્રી કાળી બાળુએ હોય છે, અને તે તરફ જ ફરકે છે. સ્ત્રી નિર્ગળ અને દુઃખળી થાય, તથા ઉભી થતાં પ્રથમ જન્મણો હાથ હાંગો કરે તથા સૂતી વખતે પ્રથમ જન્મણો પગ લાંબો કરે છે. પુત્ર પેટમાં હોય છે તો ૩ માસ સુધી અભાવ રહે છે. અને પુત્રી પેટમાં હોય છે તો ચાર માસ સુધી અભાવ રહે છે. એથી વિરૂદ્ધ લક્ષણ હોય તો ગર્ભમાં પુત્રી છે એમ જાણવું.

ગર્ભમાં નપુંશક તથા બે બાળક હોવાનાં ચિન્હ.

બંને પસવાડાં ઉંચાં હોય, તથા પેટ આગળ નીકળેલું હોય, તથા પૂર્વોક્ત બંનેનાં લક્ષણ મળતાં હોય તો ગર્ભમાં નપુંશક છે એમ જાણવું. વળી જે સ્ત્રીના ઉદરની વચ્ચેમાં નીચાણ અને જોળની પેઠે ઉદર બંને તરફથી ઉભરાયેલું હોય તો તેના ગર્ભમાં બે બાળક છે એમ જાણવું.

ગર્ભવતી સ્ત્રીનું કર્તવ્ય.

સ્ત્રીની ફરજ છે કે, માસિક ધર્મથી નિવૃત્ત થતાં જ્યારથી ગર્ભ રહે ત્યારથી તે પસવ થતા સુધી પ્રસન્ન ચિત્તથી તથા પવિત્રતાથી રહેવું તથા પરમાત્માનું ધ્યાન તથા દેવ પૂજન લબ્ધનમાં વગેરેમાં ચિત્ત રાખવું, ભારે વજન ઉઠાવવું, અતિ પરિશ્રમ, પુરૂષ સહવાસ, અને ઘણા તિક્ષ્ણ તથા ઘણા ગરમ પદાર્થોનું સેવન, દિવસે, સુવું, રાત્રે જાગવું, ઘણો શોક કરવો, થોડા પર બેસવું, જોરથી ઉધરસ ખાવી, ઉંચેથી કુદવું, તથા શરીરને વધારે મરડીને બેસવું, ફસ વગેરે ખોલાવી લોહી વહેવરાવવું, તથા સ્મશાન, ઉજ્જડ મકાન, વધારે ઉંચાઇપર ચઢવું કે જોનાથી વધારે પરિશ્રમ પડે કે બલ ઉત્પન્ન થાય એવાં સર્વ કામોનો ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ ત્યાગ કરવો.

મનની ધૃષ્ટા પ્રમાણે સંતાન પેદા કરવાનો ઉપાય.

આજકાલના વખતમાં સંતાનો મૂર્ખ, અલ્પાયુષી, નિર્બળ, રોગગ્રસ્ત આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ માત્ર આપણા શાસ્ત્રોને ન જોવાં તથા તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ન ચાલવાનું કારણ છે. પ્રિય રસિક યુવાન મનુષ્યો! તમે તમારાં પોતાનાં શાસ્ત્રાનુસાર ચાલો, અને તેના પર લક્ષ આપો તથા તમારા જાણી ભાંડુ, મિત્ર સંબંધી-

ઓને શિષ્યામણુ આપો કે જૂની મર્યાદાની માફક ચાલે કે નથી કરીને વિદ્યતા સંતાનોમાં થાય છે તે દૂર થાય.

પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં એવી ઇચ્છા હોય છે કે, મારા સંતાન અતિ સુંદર, બુદ્ધિમાન, બળવાન, આદિ પેદા થાય, પરંતુ બહુખરા મનુષ્યોનું એવું કહેવું છે કે, એ સર્વ વાતો દૈવયોગેજ અને છે. એમના એ કહેવામાં કંઈ શંકા નથી, પરંતુ એ કહેવું તો જે લોકો જુના માર્ગ પર ચાલતા હતા અને સ્ત્રી સહવાસને માત્ર સંતાનજ ઉત્પન્ન કરવાનો હેતુ સમજતા હતા તેમને માટે યોગ્ય છે, પરંતુ આજકાલના લોકો તેને લહેજજત-મોજમઝાહ સમજીને સ્ત્રી સહવાસ કરે છે, અને પોતાની જાંદગીને ખરાબ કરે છે, તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં પછી હાથ ધસતા બેસે છે અને તેમની અસર સંતાન પર પડે છે તેવાને માટે એ કહેવું યોગ્ય નથી.

એ વાત જાણીતી છે કે, જો પુરૂષનું વીર્ય બળવાન હશે તો પુત્ર અને જો સ્ત્રીનું બળવાન હશે તો પુત્રી થશે, અને જો બંનેનું બળ એકસરખું—સમાન હશે તો નપુંશક ઉત્પન્ન થશે. એક યુનાની હકીમ સાહેબનું વચન છે કે, જ્યાં સુધી સ્ત્રીનું વીર્ય ઉત્તમ અને બળવાન ન હોય ત્યાંસુધી ગર્ભાધાન નહિ થાય, પરંતુ મદનું વીર્ય સ્ત્રીનાથી જરૂર બળવાન હોવું જોઈએ.

સંતાન ઉત્પન્ન કરવા કાચક પુરૂષ—જેનું બળવાન શરીર છે, જેની મોટી જાતી છે, એટલે પહોળી જાતી છે, જેના અંડકોશ પરતી ગોઠા ચમકતી હોય છે, જેના પેદુપર વાળ વધારે હોય છે, જેના વીર્યના ડાઘ કપડા પરથી જતા રહે છે એવા પુરૂષથી સંતાન વધારે પેદા થાય છે.

સંતાન ઉત્પન્ન કરવા લાયક સ્ત્રી—જેનું શરીર નરમ-મુંવાળું છે, મુખપર સુંદરતા છે, અને જેને આર્તવ વખતસર આવે છે, એટલે ૨૪ કે ૨૫ દિવસ પછી આવે છે, અને તેના ડાઘા કપડા પરથી જતા રહે છે, એવી સ્ત્રીને સંતાન વધારે પેદા થાય છે.

રજસ્વલા સ્ત્રી શુદ્ધ સ્નાન કરી જો રવમ્માં વીર્યપાત કરે અથવા બે સ્ત્રીઓ મદાંધ થઈ ગાસપાસમાં વીર્યપાત કરે, અને તે વીર્ય ગર્ભાશયમાં જઈ ઠરી જાય તો તેવી સ્ત્રીને દરેક માસે ગર્ભનાં ચિન્હ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા એથે ત્રીજે, પાંચમે માસે સર્પ, વીંછી અથવા પીંડાકાર જેવો ગલ પેદા થાય છે.

દરેક મનુષ્યને જરૂરનું છે કે, પોતાની સુવાની જગાને સાફ રાખવી તથા દેવતાઓની અને મારી સારી છાત્રીઓ આદિથી તેને સુશોભિત કરવી, તથા કપડાં અને ખીજાનું વગેરે પણ પવિત્ર રાખવું, તાજી હવા આપે તે માટે ખારી જળી વગેરે અવશ્ય રાખવાં, કારણ કે, એ સર્વ આરોગ્યતાને વધારનારાં છે. વળી શરીર પર ખુશબોદાર મુગંધીત તેલનું મર્દન કરવું અને સુતી વખતે તળાવપર તથા પમના તળીયાંપર તેલ ચોળવું, ને ગરમ અથવા તાજા પાણીથી સુતી વખતે હાથ પગ ધોઈ નાખવાથી અત્યંત લાભ થાય છે. અને ઉંઘ પણ મારી આવે છે.

સુશ્રુત ઋષિએ લખ્યું છે કે, ગર્ભવતી સ્ત્રીનું મન જો વસ્તુમાં વધારે હોય તેની અમ્મર સંતાનપર અવશ્ય થાય છે. દાખલા તરીકે જો ગર્ભવતીનું મન રાજાને જોવાનું અથવા એવાજ ખીજાં કામ કરવાનું હશે તો સંતાનમાં રાજકુમારના જેવી આદત આવશે. જો સ્ત્રી એ વખતે સારાં સારાં વસ્ત્રાશુષણ વગેરેમાં મન રાખશે તો સંતાન પણ તેનેજ પસંદ કરશે.

એવી રીતે જેવાં સંતાન પેદા કરવાની તમને ઇચ્છા હોય તેવી રીતે ગર્ભવતી સ્ત્રીને આહારવિહાર કરાવવો. દ્રષ્ટાંત તરીકે—જો સંતાનને શુદ્ધિમાન બનાવવું હોય તો ગર્ભવતીને નીતિશાસ્ત્રાદિ વાંચવાં અથવા સંભળાવવાં. અને જો મહાત્મા વગેરે બનાવવું હોય તો ગર્ભવતીને યોગનાં પુસ્તકો સંભળાવવાં અને જો ચિત્રકાર બનાવવાની ઇચ્છા હોય તો ચિત્રકારનું કામ ગર્ભવતી ને શિખવવું તથા જો બહાદુર બનાવવું હોય તો બહાદુરીની વાતો સંભળાવ્યા કરવી, ખીજું કારણ કે સ્ત્રીનાં અંગ પ્રત્યંગનું ઉત્તમ થવું એ સ્વભાવ અને કર્મનેજ અનુસરી હોય છે.

માસિક ધર્મથી નિવૃત્ત થયા પછી સ્ત્રી સ્નાન કરીને જે મનુષ્ય અથવા જીનું કિંવા જેના ચિત્રાદિનું દર્શન કરે છે—તેને જુએ છે, અને જો તે સમયમાં ગર્ભ રહે છે તો તે સંતાન એવી શીકલ સુરતનું થાય છે; માટે દરેક સ્ત્રીએ માસિક ધર્મના ચોથા દિવસના સ્નાન પછી પોતાના પતિના મુખનુંજ દર્શન કરવું. જો પોતાના પતિની સીકલ સુરત ખરાબ હોય તો કોઈ સુંદર મનુષ્યને અથવા દેવની છબીને કે મૂર્તિને જોવી. યુરોપ અમેરિકાદિના વિદ્વાનો પણ આ વાતને માને છે; અને જેવાં માઆપ હોય છે તેના જેવી સુરત શિકલ તથા આરત સંતાનમાં અવશ્ય દ્રશ્યમાન થાય છે.

વળી ગર્ભણીનું બચ્ચું માતાના રૂધિરમાંથી પોષણ મેળવે છે. માતા જે વસ્તુ ખાય છે પીએ છે તેનાથી રૂધિર બને છે. જ્યારે ખાવા પીવાની વસ્તુઓમાંથી રૂધિર બને છે તો એની અસર રૂધિર પર થાય છે. અને મનની ઇચ્છાની અસર રૂધિરમાં થાય છે તથા રૂધિરની અસર સંતાનપર થાય છે, માટે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઉત્તમ હલકું

બોજન કરાવવું અને અદાર વિદાર પણ સારાં રહેવાં જોઈએ, એવું કરનારનાં સંતાન સારાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ગર્ભમાં અંગોનું બનવું.

ગર્ભનું સ્વરૂપ—આકાર પહેલાં મહિનામાં કલક- (દ્રવરૂપ સાદું) થાય છે, બીજા મહિનામાં શીત અને ઉષ્ણ તથા વાયુથી પરિપક્વ થઈ પિંડાકારના આકારમાં બની જાય છે; પરંતુ એ જો જોણ હોય તો પુત્ર, મૂઠીયા જેવો આકાર હોય તે પુત્રી, તથા જો રસોળી જેવો હોય છે તો તે નપુંસક બાળક ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રીજા મહિનામાં હાથ પગ અને પાંચમા મહિનામાં શાખાઓ નીકળે છે. ચોથા મહિનામાં સર્વ અંગના ભાગ કૃટીને પ્રગટ થાય છે, અને એજ માસમાં ચેતનતા પણ પ્રગટ થવા લાગે છે. તેથી જો હૃદય સ્ત્રીનાં એટલે એક પોતાનું અને બીજા બાળકનું એ વખતે થાય છે. એ વખતે સ્ત્રીને જોવા અદાર વિદારની ઇચ્છા થાય અને જો તે ગર્ભને હાનીકારક થઈ પડે તેમ ન હોય તો તે તેને અવશ્ય આપવાની તજવીજ કરવી જોઈએ.

૫ મા મહિનામાં મનમાં અધિક ચેતનતા આવી જાય છે અને છઠ્ઠા મહિનામાં બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સાતમા માસમાં સંપૂર્ણ અંગ અને સર્વ પ્રત્યંત સ્પષ્ટરૂપથી સ્પષ્ટ બની જાય છે. ૮ આઠમા મહિનામાં બીજાં અંગોની પણ પુષ્ટિ થઈ જાય છે. પરંતુ એજ સ્થિતિ નથી થતું, અને નવમા મહિનામાં—કેટલીક સ્ત્રીને દશમા મહિનામાં સર્વ અંગ પરિપૂર્ણ થઈ બાળક ઉત્પન્ન થાય છે.

ગર્ભમાં બાળકની પુષ્ટિ.

માતાના રસનું વહન કરનારી નાડીમાં ગર્ભસ્થ બાળકનો નાળ

લાગેલા હોય છે. એ માતા જે આહાર કરે છે તેના રસને તથા વીર્યને પ્રાપ્ત કરી લે છે. એના સારભૂત રસથી ગર્ભસ્થ બાલકની બુદ્ધિ અંધાય છે. અને જ્યાં સુધી અંગ પ્રત્યંગ પેદા થતાં નથી ત્યાં સુધી માત્ર પિંડાકારજ હોય છે, તથા ગર્ભની નાભી નાડી જેવી નથી થતી ત્યાં સુધી માતાના શરીરનું સારભૂત દ્રવ્ય બાળકનું પોષણ કરે છે.

ગર્ભમાં પ્રથમ અંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

એને માટે પ્રત્યેક મુતી ગુદું ગુદું કહે છે. જેમ કે કૃતવીર્ય કહે છે કે, પ્રથમ હૃદય બને છે. પરાશર પ્રથમ નાભી કહે છે. માર્કન્ડેય પ્રથમ યેષ્ઠા કહે છે, ગૌતમ પ્રથમ મધરા કહે છે, પરંતુ ધનવંતરી પણ કહે છે કે બાળકનાં સર્વ અંગ પ્રત્યંગ એક સાથેજ પેદા થાય છે. અને તે સુક્ષ્મ હોવાને લીધે જણાતાં નથી. જેવી રીતે કાચી ફરીમાં ગોટલી વગેરે પ્રથમ દેખાતી નથી તેવી રીતે તે અંગ પ્રત્યંગનું હોવા છતાં પણ તે સુક્ષ્મ હોવાને લીધે જણાતાં નથી.

જેવી રીતે વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં અંગ પ્રત્યંગ બનવાનું લખ્યું છે તેવીજ રીતે જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પણ છે અને તેનું જ્ઞાન હોવું પણ જરૂરનું છે તેથી તેમાંથી પણ કેટલીય હકીકત ટુંકમાં નીચે લખવામાં આવે છે.

જ્યોતિષ મત પ્રમાણે અંગોનું બનવું:

ગર્ભાધાન રહે સારથી એક માસ સુધીમાં રૂધીર અને શુક્ર મળે છે. અને તેનો સ્વામી શુક્ર છે. બીજે મહિને ધનરૂધીર શુક્ર જમીને પિંડાકાર બને છે, તેનો સ્વામી મંગલ છે. ત્રીજા મહિનામાં પિંડ પર અંકુર મુખ, હાથ પગ નીકળે છે તેનો સ્વામી બ્રહ્મસ્પતિ છે. ચોથા માસમાં હાડકાં પેદા થાય છે, તેનો સ્વામી સૂર્ય છે. પાંચમા માસમાં ચર્મ લોચ પેદા થાય છે. તેનો સ્વામી ચંદ્રમા છે.

જૂઠા માસમાં રોમ વાળ પેદા થાય છે તેનો સ્વામી શની છે. સાતમા માસમાં ચેતના હાથ પગનું હાલવું થાય છે તેનો સ્વામી શુક્ર-ચંદ્રમા છે. અને દશમા માસમાં જન્મ થાય છે તેનો સ્વામી સૂર્ય છે. હવે એ ગૃહોનો યોગ પીડિત થાય છે તો તે માસમાં એટલે જે માસમાં ગૃહપીડિત થાય છે તે માસમાં ગર્ભપાત થાય છે. એ પ્રમાણે જે નિર્જળ ગૃહ હોય તો પીડા થાય છે અને જે શુભ ગૃહ હોય છે તો ગર્ભને પુષ્ટ બનાવે છે, માટે ચતુર મનુષ્યને જરૂરનું છે કે ગર્ભસ્ત્રીને જે માસમાં પીડા થાય તે માસમાં જે ગૃહો હોય તેનો ઉપાય કરીને ગૃહની શાંતિ કરરી.

શુધ્ધ હ-પ માં અને સર્વ ગૃહ નિર્જળ હોય તો બાળકનું શીર અથવા હાથ પગ બે ગણા થશે, ચંદ્રમા વૃષમાં હશે અને સર્વ ગૃહ લસન્દિ કર્કે વશ્ચિક, મીન એના અન્ત્ય નવાંશમાં હોય તો ગર્ભમાં બાળક ગુંગું થશે પરંતુ જે યોગમાં ચંદ્રમા પર શુભ ગૃહની દ્રષ્ટી હશે તો વિશેષ આયુષ્ય થતાં બાળક બોલતાં શીખશે. શનિ, મંગળ, શુક્રના રાશિ નવાંશકમાં હોય તો બાલકને ગર્ભમાંથીજ દાંત ઉગેલા આવે છે, પણ જે કર્કનો ચંદ્રમા લગ્નમાં હોય તો વિશેષ આયુષ્ય થતાં દાંત આવશે.

શનિ મંગલ પૂર્ણ જૂએ તો બાળક કદરૂપું થાય, મીન ચંદ્રમા લગ્નમાં શ. મં. ચં. ની દ્રષ્ટિ સહિત હોય તો બાળક લંગડું થાય. એ પ્રમાણે એ શુભ ગૃહ હોય તો શુભ ફળ થાય છે અને અશુભ હોવાથી અશુભ ફળ થાય છે.

જે પ્રકારે સ્ત્રીઓને પ્રદર, વંઝયારોગ થાય છે, તેવી રીતે ગર્ભવતી સ્ત્રીને પણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બાળુવાની પણ જરૂર છે માટે તેને પણ સંક્ષિપ્તમાં વૈદક શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આ નીચે લખવામાં આવે છે.

ગર્ભપાત રોગોત્પત્તિ.

ઘોડા વગેરેની સ્વારી, ગાડી વગેરેમાં બેસીને તથા પગથી મુસાફરી કરવાથી અને નીચા નમીને તથા દોડીને ચાલવાથી, ઉપવાસથી અજીરણ પર ભોજન કરવાથી, ઉંચેથી પડવાથી, ભયમ્ભવાથી, દોડવાથી ધક્કા-ધા લાગવાથી, વિષમ રીતે સુવાથી અથવા વિષમ રીતનું આસન વાળી બેસવાથી દસ્ત, પિશાબ વગેરેને રોકવાથી, તીખી, ઉની, સુકી, લુખી, વસ્તુઓનું સેવન કરવાથી, તથા દસ્ત વગેરે લાગી જવાથી જેવી રીતે જાડ પરથી ફળ દુટી પડે છે તેવી રીતે ગર્ભ પણ પોતાના બંધનમાંથી છુટી જાય છે, અને પછી છુટા થયેલો ગર્ભ ગર્ભાશયથી નીકળી યકૃત, પ્લીહા અને આંતરડા દ્વારા ફરતો થઇ જાય છે. અને સમાન વાયુ તેના ઉદરને છુલિત કરી દે છે. પછી એના ઉદર પેટના સંક્ષોભથી અપાન વાયુ વિરૂદ્ધ ગતિ કરી હતવાડા તથા ઉદર વગેરેમાં શુભ, આફરો વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરી ગર્ભને પીડીત કરે છે. અને પછી તે છુટા ગર્ભ અયોગ્ય રીતથી આવીને દ્વાર પર રોકાઇ જાય છે, તેનેજ મૂળ ગર્ભ કહે છે.

ગર્ભ રહે તે દિવસથી ચાર માસ સુધી ગર્ભ રખણીત થાય તો તેને ગર્ભસ્થાવ કહે છે, અને તે પછી રખણીત થાય તો ગર્ભપાત કહેવાય છે.

મૂળ ગર્ભ ચાર પ્રકારનો થાય છે, પરંતુ એ કહેવું બરોબર નથી કેમકે જ્યારે એ વિગુણ અપાન વાયુ કરી પીડીત થયેલો ગર્ભ અનેક પ્રકારથી આપત્ય માર્ગને પ્રાપ્ત થઇ જાય છે તો જે પ્રકારે એ માર્ગ રોકી દે છે તે પ્રકારે તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડે છે. તેથી તેને આઠ પ્રકારનો પણ કહે છે.

૧. કીલક મૂઠ ગર્ભ—જે હાથ પગ ઉંચા કરીને મસ્તકથી સ્ત્રીઅંગના મુખને કીલાની પેઠે રાકી લે છે તેને કીલક કહે છે.

૨. પ્રતિષ્ઠા મૂઠ ગર્ભ લક્ષણ—જે બંને હાથ પગ બહાર કઢાડી મધ્યાશરથી સ્ત્રીઅંગના મુખપર આવી અટકી જાય છે તેને પ્રતિષ્ઠા કહે છે.

૩. વીજક મૂઠ ગર્ભ લક્ષણ—જે બંને ભુજાઓની મધ્યમાં શિર કરીને ગુપ્ત અંગ દ્વારને રાકી લે છે તેને વીજક કહે છે.

૪. પરિધ મૂઠ ગર્ભ લક્ષણ—જે આડો તેડો-તીરછો થઇ માર્ગને વળગી પેઠે રાકે છે તેને પરિધ મૂઠ ગર્ભ કહે છે.

ઉપર લખેલા ચાર પ્રકારના મૂઠ ગર્ભ તો મુનિયોએ કહ્યા છે, પરંતુ બીજા વૈદ્યોએ બીજા ચાર પણ લખ્યા છે. જેવા કે, ૫ બંને હાથોથી માર્ગને રાકી લે, ૬ માથુ તથા વાંકા વળી માર્ગને રાકી લે. ૭ પગથી માર્ગને રાકી લે. અને ૮ નીચે મુખ કરીને માર્ગને રાકી લે. એવી રીતે બીજા ચાર પ્રકારના મૂઠ ગર્ભ કહેવાય છે.

સાધ્ય મૂઠ ગર્ભ લક્ષણ.

જે ગર્ભાણીને ખીડા હોય અને શરીરની ઘટ્ટિયો પોતપોતાનું કાર્ય કરી શકે અને એટલા સારી તથા નીચે લખેલા અસાધ્ય લક્ષણથી વિપરીત હોય તો તે સાધ્ય મૂઠ ગર્ભ ગણવો.

અસાધ્ય મૂઠ ગર્ભ લક્ષણ.

જે ગર્ભાણીનું મસ્તક, શરીર ઠંડુ હોય, મૂર્છાગત હોય, કુખની નસો નળીઓ અને પેટમાં શુભ વધારે હોય તો તે અસાધ્ય મૂઠ ગર્ભ ગણવો.

મૃતક ગર્ભનાં લક્ષણ.

પેટમાં બાલકનું હાલવું ચાલવું બંધ થવું, ગર્ભવતીના શરીરનો રંગ કાળો, લીલો, પીળો વગેરે થઇ જવો તથા શ્વાસમાંથી મુકદ્દના જેવી દુર્ગંધ આવવી પેટમાં શલ વધારે થવું વગેરે મૃતક ગર્ભનાં લક્ષણ છે.

ગર્ભમાં બાળક મરવાનું કારણ.

પેટમાં વધારે ચોટ લાગવાથી, માતાના બાઈબાંકુ કે ધનનો નાશ થવાથી તથા વિયોગથી, જખમ લાગવાથી, માનસિક દુઃખ થવાથી અને કોઇ પ્રકારના રોગથી બાળક પેટમાં મરી જાય છે.

અનન્ય ગર્ભ રોગ લક્ષણ.

પણા અન્નપાનથી, મિથ્યા આહારવિહારથી, વધારે રાત્રી સુધી જાગરણ કરવાથી, દિવસે સુવા વગેરેથી, સ્ત્રીના ગુપ્ત અંગમાં રહેનારો વાયુ ક્રોધીત થઇ માર્ગને રોકી દે છે તથા ઉર્ધ્વ ગતિથી કાઠામાં જઇ ગર્ભને પીડિત કરતો ગર્ભાશયનું દ્વાર રોકી લે છે. જેથી ગર્ભનું મુખ બંધ થવાથી શ્વાસ રોકાઇને એ બાળક મરી જાય છે અને મૃતક બાળક કુટ્ટી જઇ ગર્ભસ્ત્રીના પેટમાંનો સર્વ માર્ગ રોકી લે છે તેથી તેનું હૃદય રોકાઇ જાય છે—તેના પર વધારે દુઆણુ આવે છે, અને સ્ત્રી પણ મરી જાય છે. એને યોન સ્વરણ રોગ કહે છે. અને એ રોગ મૃત્યુતુલ્ય—અસાધ્ય રોગ છે.

પ્રસ્તુતા સ્ત્રીના મિથ્યા અહારવિહારથી વાયુનો ક્રોધ થઇ ગર્ભાશયમાંથી નીકળેલા લોહીને રોકીને તેનું હૃદય, મસ્તક અને પેદુમાં શલ ઉત્પન્ન કરે છે એને મક્રલ રોગ કહે છે.

ગર્ભના રોગોની ઔષધી.

૧ સ્ત્રીના હાથે પગે કાકલહરીનું મૂળ બાંધવાથી તત્કાળ સુખ પૂર્વક બાળક જન્મે છે.

૨ સ્ત્રીના હાથપગમાં ફકર, ભાંગરો, પાઠની જડ બાંધવાથી સુખરૂપ બાળક જન્મે છે.

૩ બીજોરાની જડ-મૂળને મહુડાના પાણીમાં વાટીને-બસીને પાવાથી સુખરૂપ પુત્ર જન્મે છે.

ઔષધી.

- (૧) કેવળ પાઠ પત્ર પિસાવે, તાઢી દુગ્ધસો નારી પિયાવે,
- (૨) વાસા પત્રકો રસ નિકલાવે, રોગની લેપકર સુખ પાવે.
- (૩) મુનેઠી અવર બિંભેરા મૂલ, પાસે મધુ મિલાય સમતૂલ.

પીએ તાઢો ધૂતકે સંગઃ સુખ પ્રસુત હોયે દુઃખ ભંગ.

કથ, કટિયાલીવેલ, પટોલ અને સાઢી એ સર્વની જડો-મૂળ દૂધમાં પકાવીને આઠમા માસે પીવાથી ગર્ભની પુષ્ટી થાય છે અને ગર્ભપાતનો ભય દૂર થાય છે.

૫ મૂલહઠી, સાલવૃક્ષનાં બી, ક્ષીર, કાકોલી, દેવદાર, કાળા તલ, લખ્યારી, રામપીપલ, શતાવરી, કમળનાળ, જવાસા, ગૌરીસર, રાસના, કટિયાલી, સિંધોડા, કિશોરા, દ્રાક્ષ અને સાકર એને ઉકાળીને ૭ મા માસમાં એક અઠવાડીયું પાવાથી સર્વ પ્રકારના રોગની શાંતિ થાય છે.

ઃ સુંઠ, મુળહઠી, દેવદાર, ક્ષીર, કાકોલી, કમલગઠો, મજ્જા, એનો ક્વાથ દુધમાં ઉકાળીને દુધ રહી જય ત્યારે દશમા માસમાં પાવાથી સર્વ ઉપદ્રવ શાંત ગઈ ગર્ભ નિરોગી રહે છે.

૭ જે ગર્ભવતી સ્ત્રીને પીડા થતી હોય, અને બાળક ન જન્મતું હોય તથા વધારે દુઃખ થતું હોય તો નીચે લખેલા મંત્રને સાતવાર બણીને પાણીને ડુંક મારી તે પાણી પાવાથી તુરત વગર દુઃખે બાળક જન્મે છે.

મંત્ર ૧—ઓર્ષહા મૃતશ્ચ શોમશ્ચ ચિત્ર માનુશ્ચ ભાવિતી, ઉચ્ચે શ્રાવા શ્રતુર્વગોં મદરેની ળસન્તુતે, ઇદમ મૃતમપાંસ મુદ્યત ચૈતખલ લમર્ભમિમાંવિ સ્ત્રી, તદનલ બલાર્ક બાસ બસતે સહલબણાં ભુર્ધૈર્દિ શાંતુ શાન્તિ. મુક્તા યાશાવિ પાશાંચ મુક્તા સૂર્યેણ રક્ષમયઃ મુક્તાઃ સર્વ મમ્યાન્દગર્ભરાહયે માચિર મારિચ સ્વાહાઃ ।

પવિત્ર થઇને આ યંત્ર ભોજપત્ર પર લખી તેને ધુપ

દઇ ગર્ભવતી સ્ત્રીને ગંગાબલમાં ધોઇને પાવાથી તુરત બાળક જન્મે છે.

૧	૬	૨	૦	૧	૨
—	—	—	—	—	—
૬	૮	૧	૪		
—	—	—	—	—	—
૮	૧	૮	૪		

સુતિકાગ્રહ—સુવાવડ ખાતું.

જ્યારે ગર્ભવતી સ્ત્રીને નવ માસ નિર્વિધનપણે પુરા થાય તે વખતે શુભ તિથિ વાર નક્ષત્રાદિ જોઇને પ્રસવસ્થાન—સુવાવડના ઓરડામાં પ્રવેશ કરાવવો. જુના મહર્ષિઓએ સ્થાન માટે જુદું જુદું લખ્યું છે, પરંતુ એ વખતે માત્ર એટલું યાદ રાખવું કે એ સ્થાનમાં બેજ-ભીનાશ ન હોવી જોઇએ તથા વધારે હવા ન આવે તથા લીપી ધોળીને પવિત્ર-સ્વચ્છ કરેલું હોય તથા તેમાં સુવાવડ વખતે જે જે વસ્તુઓની જરૂર પડે તે વસ્તુઓ તેમાં રેવાર રાખેલી હોવી જોઇએ.

બાળક ઉત્પન્ન થવાનાં ચિન્હ.

એ વખતે બન્ને કુખો ઢીલી પડી જાય છે. હૃદયનો બંધ છુટી જાય છે. સાથજોમાં પીડા થવા લાગે છે એવા ચિન્હો થાય એટલે જાણી લેવું જોઈએ કે, પ્રસવ જલદી થવાનો છે તથા જે વખતે કમર તથા પીઠની આસપાસ ચારે તરફ પીડા તથા વારંવાર મલ-મુત્રની હાજત થવા લાગે તથા ગુપ્ત અંગમાંથી કશ જેવું પાણી પડવા લાગે એટલે તુરત જલદીથી પ્રસવ થશે એવું જાણવું.

બાળક જન્મે તે પહેલાં શું કરવું ?

જે સ્ત્રીને પ્રસવ થવાનો હોય તેને પ્રથમ શરીરે મીઠું તેલ ચોળવું. પછી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવી મંગલયુક્ત સ્વસ્તિવાચન તથા પરમાત્માનું ધ્યાન વગેરે કરાવવું તથા દુધ પાવું તથા પ્રસુ-તાની નીચે નરમ બીજાનું બીજાવી માથા નીચે તકીઓ મુકી સ્ત્રી-ને બેસાડવી. સાથજોને ઉંચી તથા પહોળી રખાવવી તથા જે મા-બાસોથી તે શરમાય તેમને તેની પાસે આવવા દેવાં નહીં. તેની પાસે બેએક વૃદ્ધ જાણીતી બાઈઓ તથા બે ચતુર દાઈઓ-સુબાણીઓ તેની પાસે હાજર રાખવી. સ્ત્રીના ગુપ્ત અંગમાં ચીકાશ લગાડી દેવી તથા જે વખતે એ દ્વારમાંથી પાણી જેવો પ્રવાહી આવવા લાગે તે વખતે સ્ત્રીને દાઈએ કહેવું કે મોં બંધ કરીને પાછો શ્વાસ મુક તથા કરાંજ અને જ્યારે ગર્ભ નાડીમાંથી છુટી જાય તે વખતે જરા જોરથી કરાંજવું. એ પ્રકારે કરતાં જ્યારે બાળક મુખદ્વાર પર આવી જાય એટલે એથી પણ જરા વધારે શ્વાસ મુકવાથી તથા પેટને સહે-જ નીચલી બાજુ દબાવી આપવાથી બાળકનો જન્મ થશે.

બાળક જનમ્યા પછી શું શું કરવું ?

જે વખતે બાળકનો જન્મ થઈ જાય એટલે તેના શરીર ઉપરથી જરાયુ સાફ કરી બાળકના મુખને સીધાલુણુ તથા ઘીથી શુદ્ધ કરવું. પછી રૂનું પોળીયું ધીમાં પલાળીને તાળવાપર લગાડવું તે પછી નાળને આઠ આંગળ ભરીને સુતરના દોરાથી બાંધી લેવો પછી બાકીના નાળને કાપી નાંખવો. અને પેલા બાંધેલા દોરાને બાળકની ડોકમાં બાંધી દેવો. તે પછી જાત કર્મ કરી અનંતમૂલ, બ્રહ્મીનો રસ અને સોનાના વરખ મેળવીને અનામિકા આંગળીથી બાળકને ચટાડવા તથા ખરેટીના તેલને બાળકના શરીરપર ચોળા ફળનાં પાંદડાંનાં ક્વાથથી તથા રાલાદિના પાણીમાં સોનાચાંદીને છમકારી સમયાનુસાર ગરમ જળથી સ્નાન કરાવવું.

પ્રસુતા સ્ત્રીને ત્રણ ચાર દિવસ પછી સ્તનમાં દૂધ આવે છે. તેથી પહેલે દિવસે મધમાં ઘી અને અનંત મૂળ મેળવી ત્રણ વખત બાળકને ચટાડવું અને બીજે તથા ત્રીજે દિવસે લક્ષમણાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું અને ચોથે દિવસે સ્તનમાંથી પ્રથમ નીકળતું દુધ થોડું કાઢી નાખી પછી પ્રસુતાનું-માતાનું દુધ બાળકને ધવડાવવું, અને ત્રણ ભાગ ઘી તથા એક ભાગ મધ મેળવીને એ વખત બાળકને ચટાડ્યા કરવું.

પ્રસુતા સ્ત્રી-મુલાવડીના નિયમ.

પ્રસુતા સ્ત્રીએ ગર્ભથી નિવૃત્ત થઈને ગરમ તથા દેશાનુસાર ઔષધીથી સિદ્ધ કરેલા પાણીનું સેવન કરવું, અને જે રક્તનો દોષ વધારે રહી ગયો હોય તો તે દિવસે પીપર, પીપરીમૂલ, ગજપીપર, ચિત્રક અને સુંડના ચૂરણને ગોળની સાથે પાણીમાં ઉકાળીને સેવન

કરવું તથા દેશકાલને અનુસરીને સ્ત્રીએ એ વખતે ઘણી હેશિયારી રાખીને ચાલવું જોઈએ, કારણ કે સહેજ જૂલ થઈ જતાં અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એ વખતે સ્ત્રીને શરદી વગેરેથી અચવું જોઈએ. એ વખતે તાવ વગેરે ન દાખલ થાય તે માટે દક્ષમૂળનો કાઢો-ઉકાળો પીવો એ લાભ કરતા છે.

આલ રોગ.

પ્રસુતા સ્ત્રીના ગેરવાજખી આહારવિહારથી દૂધ દુષિત થઈ બાળકોને અનેક પ્રકારના રોગ પેદા થાય છે. જેમાં વાતાદિ દોષ હોય તે વાતરોગ, તેવીજ રીતે કફરોગ, પીત્તરોગ વગેરે રોગ બાળકને ઉત્પન્ન થાય છે.

દુષિત દુધનાં લક્ષણ.

જે દુધ સ્વાદમાં કસાયેલું તથા પાણીપર તરે તેને વાત દુષિત જાણવું.

જે દુધ કડવું, ખાટું, તથા પીળી રેખાઓથી યુક્ત હોય તેને પિત્તદુષિત જાણવું.

જે દુધ સ્ત્રીકણું અને ભારે હોય તેને કફ દુષિત જાણવું.

એવી રીતે બે અથવા ત્રણે દોષથી પણ તે દુષિત થાય છે. તથા ચતુર મનુષ્યને ઊચિત છે કે જે રોગથી દુધ દુષિત થાય તેનો ઉપચાર કરવો અને તાવ વગેરે રોગ બાળકને મોટા માણસોની પેઠેજ થાય છે પણ તે ઉપરાંત જે જે રોગ બાળકને થાય છે તે દશ જાતના થાય છે.

૧ પેટમાં ગળ, હૃદયમાં ખીડા શરીર વિવર્ણ, વગન, બમ, ભોજનમાં અરુચી, અને અતિસાર એ સર્વ સાથે તાવ હોય તો કૃમીજન્ય તાવ જાણવો.

૨ કુકૃષ્ણ રોગ લક્ષણ—એ રોગ જાળકની આંખોમાં દુધના દોષથી થાય છે. એમાં આંખોમાં ખુજલી, પાણી વહેવાથી જાળક કપાળ, આંખોનાં પોપચાં અને નાકને ઘસે છે અને સૂર્યનું તેજ તેને દુઃખરૂપ થઇ પડે છે.

૩ ગર્ભવતી માતાનું દુધ પીવાથી જે કાસ, મન્દાગ્નિ, ઉલટી, તંદ્રા, કૃશતા, અરુચી અને ભારેપણું હોય તો તેને પારિગર્ભ રોગ જાણવો જોઈએ.

૪ કાપીત કૃથી તાળવાની ઉપર કાંટા થઈ તાળવું બેસી જઇ ખાડો પડવાથી જાળકને દુધ પીતાં-ધાવતાં દુઃખ થાય છે, તેનો મળ પાતળો, તૃષ્ણા, વાંતિ, નેત્ર, કંઠ અને મુખ રોગીષ્ટ થઇ પોતાની ગર્દન-ડોકું પણ તે ટટાર રાખી શકતું નથી એ રોગને તાલુકંઠ રોગ કહે છે.

૫ મહાપદ્મ વિસર્પ રોગ લક્ષણ—ત્રિદોષથી જાળકને પેટું અને મસ્તકમાં કમળના આકારે કાનપટ્ટીથી હૃદય સુધી જનારો, અથવા હૃદયથી ગુદા પર્યંત જનારો એ રોગ અસાધ્ય થાય છે.

૬ ડુંટી ગુદાપાક રોગ લક્ષણ—જાળકની ડુંટી તથા ગુદા પાકી ખીડા થવાથી એ રોગ કહેવાય છે.

૭ અહિ પુતમાં રોગ લક્ષણ—જે જાળકની ગુદા હમેશાં મળમૂત્ર યુક્ત તથા લાલ જેવી રહે છે, અને જેના ધોવા કે લુછ-

વાથી તથા તપાવવાથી તેમાં ખુબ્બી થઈ ફેલા થાય છે અને તે-
માંથી પાણી ઝરતું રહે તો તેને એ રોગ જાણવો.

૮ અજગદલી રોગ લક્ષણ-જેના શરીરમાં ચીકણી લાલ મેં
વગરની ફેલીઓ થાય તો તેને એ રોગ જાણવો.

૯ દંત રોગ લક્ષણ-દંત ઊગતી વખતે અનેક પ્રકારના રોગ
જવર, વમન, ક્ષીણતા મસ્તક નેત્ર પીડા, ચક્રર આવવાં, વગેરે અનેક
રોગ થાય છે અને તેના નીકળી જવાથી આપોઆપ શાંતિ થઈ
જાય છે.

૧૦ ખાલિમહ રોગ લક્ષણ-એ રોગ નવ પ્રકારનો થાય છે.
૧ સ્કંધ મહ, ૨ સ્કન્દાપમમાર, ૩ શકુની, ૪ રેવતી, ૪ પુતના,
૬ અંધપુતના ૭ ક્ષીતપુતના, ૮ મુખમંડપુતના, ૯ નૈગમય એવા નવ છે.

પ્રથમ જે વખતે આળક બિમાર થાય તે વખતે ડાહ ચતુર
વૈદ્ય પાસે તેની ચિકિત્સા કરાવવી, તથા ખુદ પોતે પણ જોવાં કે
કયા પ્રકારનો રોગ છે. પછી જે પ્રકારનો રોગ હોય તેને અનુસરીને
વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઔષધી કરવી.

૧ ઔષધી-અતિવિષ, બેલગિરી, ધાયનાકુલ, ઇંદ્રજવ, લોધ,
ધાણા, નેત્રવાલાનું જે માસા સુરણ અથવા કવાચના સેવનથી જવર
અતિસાર દૂર થાય છે.

૨ બેલનાં ગુદા, ધાયનાં કુલ, નેત્રવાળા, ગળખીપળ, અને
લોધનો કવાચ મધની સાથે સેવન કરવાથી અતિસાર મટે છે.

૩ ગોરખમુંડી અને ખસના કવાચથી અથવા હળદર અને
કુટનું ચંદન સાથે ઘસી લેપ કરવાથી સર્વ મહ દોષ દૂર થાય છે.

૪ સરસીઆં, સાપની કાંચળી, વજ, કાટલહરી, ઉંટના વાળ અને બકરાના વાળ, મેંઢાનાં સીંગડાં એ સર્વને મંત્ર સાથે મેળવી તેને ધુણી દેવાથી સર્વ ગ્રહ રોગ દૂર થાય છે.

૫ બાબુએ બતાવેલા યંત્રને ભોજપત્ર પર લખી બાળકના ગળામાં બાંધવાથી ડાકિની આદિ દોષ દૂર થાય છે.

૧૩	૬	૧	૫
૭	૪	૭	૧૧
૩	=	૩	+
૧	૨	૩	૦૪

પવિત્ર યજ્ઞ નીચે લખેલા મંત્રથી મોચ્છલ અથવા લીંબડાદિની ડાળીથી ૨૧ વખત મંત્ર ભણી ઝાડો નાંખવાથી સર્વ ભૂતાદિ રોગ દૂર થાય છે.

ઓં નમો ભગવતે નારસિંહાય ધીર રૌદ્ર મહિષા સુર રૂપાય તૈ-
લોક્ય ડંબરાય રૌદ્ર શેત્ર પાલાયે હોં હોં કી કી કિમિતિતાડય તાડય
૨ મોહ્ય મોહ્ય દ્રલિ દ્રલિ લોભય લોભય આભિ, આભિ, સાધ્ય,
સાધ્ય, હીં હ્રદય અશક્તયે પ્રીતી લલાટે બધય ૨ હીં હ્રદય સ્તમ્ય
૨ કિલ કિલંમ્ હીં ડાકિની પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય શક્તી પ્રચ્છાદય
પ્રચ્છાદય ભૂત અદુરિસ્વાહા રાક્ષસે પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય અન્ન રાક્ષસે
પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય આઘ્રાશ પ્રચ્છાદય ૨ સિંહના પુત્રં પ્રચ્છાદય
૨ ઐતે ડાકિની ગ્રહ સાધન ૨ શાકિની ગ્રહ સાધન ૨ અનેક મંત્ર
જા ડાકિની શાકિની ભૂત પ્રેત પિશાચાદિ એકાદિ દ્વાદશિક ત્રયાદિક
ચતુર્થિક પંચક વાતિલ પૈસિક શ્લેષ્મિક સન્નિપાત, કેસરી ડાકિની ગ્રહાદિ
મુક્ત ૨ સ્વાહા ગુરુ કી શક્તિ મેરી ભક્તિ પુરો મંત્ર ઈશ્વરો વાચા.
ધતિશ્રી પહેલો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય. ખીજો.

શારીરિક વિધાન.

પાંચ તત્વ અને છઠી ચેતના ધાતુ એ ૭ વસ્તુઓના યોગથી જે એક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પુરુષ કહે છે. એક ચેતના ધાતુની પણ પુરુષ સંજ્ઞા થાય છે, પછી ધાતુભેદે કરીને એ યોવીશ પદાર્થોના સમુહ પણ પુરુષ કહેવાય છે. એ ૨૪ પદાર્થોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

પાંચત્વ (૧ પૃથ્વી, ૨ પાણી, ૩ અગ્નિ, ૪ વાયુ, ૫ આકાશ.)
૧૦ ઇન્દ્રિયો (૧ કાન, ૨ નાક, ૩ નેત્ર, ૪ શ્રુત્તિ, ૫ નાસિકા,
૬ વાણી, ૭ હાથ, ૮ પગ, ૯ ગુદા, અને ૧૦ લીંગ.) આઠ પ્રકૃતિ
(૧ અવ્યક્ત, ૨ મહતત્વ, ૩ અહંકાર અને પાંચ તત્વ પ્રકૃતિ) એ
યોવીશ અને ૧ મન.

શરીરની કુલ વસ્તુઓનાં નામ.

૭ કલા, ૭ આશય, ૭ ધાતુ, ૭ ઉપધાતુ, ૭ ધાતુઓનો
મલ, ૭ ત્વચા, ૩ દોષ, ૯૦૦ નાડી, ૨૧૦ નાડીઓની સંધી, ૨૦૦
હાડકાં, ૧૦૭ ગર્ભસ્થાન, ૭૦૦ નસો, ૨૪ રસ વહેવડાવનારી ધમની
નાડીઓ, ૫૦૦ માંસ પેશી, (સ્ત્રીઓને વીશ વધારે.) ૧૬ કંદરા
શરીરમાં ૬૪ છિદ્ર અને સ્ત્રીઓને ૧૨ છિદ્ર. ૧ કલા (ધાતુ અને
આશયની વચ્ચે જે કાચળી હોય છે તેને કલા કહે છે એટલે જેમાં
આળક રહે છે તે.) ૧ માંસ ૨ રૂધીર, ૩ મેદ ૪ પ્લીહા, ૫ યકૃત,

૬ જલ, ૭ અગ્નિ, ૮ વીર્યને પ્રથક પ્રથક રાખવાને માટે જો કે જી છે તેને કલા કહે છે.

અશ્વ (સ્થાનને કહે છે.) ૧ હૃદય કંદનું સ્થાન, તેની નીચે આમનું સ્થાન, ૩ નાભિ ઉપર ડાબી બાજુએ અને અગ્નિ કાણમાં પિત્તનું સ્થાન છે (જેમાં તૃષા લાગે છે) ૫ નાભિ નીચે પવનનું સ્થાન છે, ૬ પેદુમાં મલનું સ્થાન છે, અને તેને મળેલું મુત્રનું સ્થાન છે, ૭ હૃદયની કંધક ઉપર રૂધિર અને જીવનું સ્થાન છે, તેનાથી વધારે (ગર્ભસ્થાન, રદુગ્ધસ્થાન કસ્તન) એઝીએને હોય છે.

૨ ધાતુ-રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ સાત છે. ૪ ઉપધાતુ રસની ઉપધાતુથી સ્ત્રીઓની દુધ, રૂધિરની ઉપધાતુથી રજ, માંસ ઉપધાતુ ચરબી, અસ્થીની દાંત, મજ્જાની કેશ, રજ, શુક્ર ધાતુની ઉપધાતુ છે.

૫ ધાતુઓનો મલ-૧ રસ ધાતુનો મલ જલ, નેત્ર કપોલમાં હોય છે.

૨ રૂધિરનો મલ શરીરને રંગ બે રંગ કરે છે.

૩ માંસનો મલ કાનનો મેલ.

૪ મેદનો મલ-જલ, આંખ, દાંત શિસ્તેન્દ્રિ આદિમાં મેલ હોય છે.

૫ અસ્થીનો મલ-તખ, કેશ, રોમાંચમાં રહે છે.

૬ મજ્જાનો મલ-મુખનું ચિકાથપણું.

૭ શુક્રનો મલ-દાદી, મુછથી નીકળે છે.

ત્વચા-પહેલી ત્વચાનું નામ અવભાસિની છે. એ ચિકણી તથા ત્રિશુ નામનું સ્થાન છે. ૨-ત્વચા લાલ છે જેથી તલ માંસ વજેરે

રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજી સ્વેત છે જેથી ચર્મ રોગ થાય છે. ચોથી તાંબાના રંગ જેવી હોય છે તેનાથી કાઠ વગેરે થાય છે. પાંચમી ત્વચા હોદ્દની છે જેથી સર્વ રોગ થાય છે. છઠ્ઠી રોહિણી છે જેથી કંઠમાલ ફેલાય થાય છે. સાતમી ત્વચા સ્થુલ છે જેથી વિવિધ રોગ થાય છે.

ત્રણ દોષનાં નામ; ૧ વાત, ૨ પિત્ત અને ૩ કફ.

શરીરમાંનાં વ્યકોનાં નામ.

હૃદય, વૃકક, વૃષણ, શિશ્ન, મૂલ, ચક્ર, પૈદા શરીરધારણ કરનાર પાંચ વ્યક છે.

હૃદય વ્યકનું સ્વરૂપ.

એનો આકાર કમલની કળા જેવો હોય છે કે જે હૃદયના સ્થાન નીચે લટકતું રહે છે એનાથી આખા શરીરમાં તેજ-જ્વલિત રહે છે. એની ડાબી બાજુએ પ્લીહા હોય છે. (એની સમસ્ત વ્યવસ્થા નરાકાર ચિત્રમાં જુઓ.) અને દક્ષિણ ભાગમાં કલેજુ રહે છે કે જે કંઠના વાયુને ધારણ કરવાનું મુખ્યધાર છે. વૃકચક્ર એ બંને કુખોમાં હોય છે. એજ મુત્રાશયનું આધાર નામે ગોલક છે, વૃષણ ચક્ર-એ વીર્ય વાહિની શિરા-નાડી શુક્રધરા કલાનો મુખ્ય આધાર છે. એને વીર્ય દોષની કહે છે. એ દરેક મનુષ્યને ખે હોય છે. શિશ્ન નિદ્રાની એક શિરા-નાડી અને એની સાથે બીજી મળેલી હોય છે કે જે દ્વારા વીર્ય નીકળે છે.

શિશ્ન વ્યક.

એ પુરુષ હોવાની મુખ્ય નિશાની છે. એના વિના પુરુષ કહી

શકાતો નથી. જ્યારે શિશનેંદ્રિ નથી હોતી તેને નયુશક (હીઝડો) કહે છે. એ ચક્રની એક શિરા વીર્ય કાષ અર્થાત્ વૃષણ ચક્રથી મળેલી રહે છે. કેમકે જે વખતે વીર્ય, કાષથી બુદ્ધ પડે છે તે વખતે એ શિશન ચક્રદ્વારા બહાર આવે છે. એમાં બે છિદ્ર હોય છે. જે મૂત્ર અને વીર્યને અનુક્રમે વહેવડાવે છે અને તે સાત આંગળથી બાર આંગળ સુધીનું હોય છે.

વૃષણ ચક્ર.

અંડ કાષ એ બંને એક થેલીમાં બે બાબુએ તિરકસ ભટકેલા રહે છે. ડૉક્ટરી મત છે કે સંતાન પેદા કરવા માટે શરીરમાં એ એક મુખ્ય વસ્તુ છે, અને એમાં અંડ નિર્માણક, શુક્ર પરિચાલક અને નિક્ષેપક એવા ત્રણ યંત્ર છે. જેમાં શુક્ર નિર્માણકનેજ અંડ કાષ કહે છે. એ દરેક મનુષ્યને બે હોય છે અને તે બંને એકજ થેલીમાં રહે છે, તથા તેની અંદર જે થેલી હોય છે તેમાં વીર્ય રહે છે. એ અંડકાષ ઓઝોને પણ હોય છે પણ તે બહાર નહિ દેખાતાં અંદરના ભાગમાં રહે છે.

મૂલદ્વાર ચક્ર.

એ ઓ અને પુરુષ બંનેને એકજ જાતનું હોય છે, એની રચના વિચિત્રતાથી કરવામાં આવી છે. એમાં ત્રણ બલ એટલે ચક્ર છે. જેનાં નામ પ્રચારિણી, સવરણી, અને વિસર્જની છે. જે ત્યાગ, સ્થિતિ, અને સંક્રામન એ ત્રણે કાર્ય કર્યા કરે છે, અર્થાત્ મલનો ત્યાગ કરવો, સ્થિર કરવું. ત્યાગપણું ત્યારે થાય છે કે અંદરના તબક્કા ધણા રંગો એટલે સુન્નટ પછી ગુદાનો જેવાને તેવો સંક્રામ કરી દેવો એ ત્રણ ચક્રોનું વિશેષ કાર્ય છે. એનાં બુદ્ધ બુદ્ધ ચિત્રે.

પણ આપવામાં આવ્યાં છે જેથી શરીર કમને સારી રીતે જાણી શકાશે. અને સંપૂર્ણ બાળતો સુગમતાથી સમજાશે. એવા પ્રકારે મનુષ્યના શરીરની રચનાની વિગત કહી. હવે સ્ત્રીઆદિનું વિશેષતાનું વર્ણન પણ ચિત્ર આપીને કરવામાં આવે છે. શારીરિકને સારી રીતે જાણી લેવું એ ઉત્તમ મનુષ્યનું કામ છે, કેમકે એ જાણી લેવાથી મનુષ્ય કાંઈ કાંઈ વખત મોટી મોટી આપત્તિઓથી બચી જાય છે. તથા કાર્ય અને રોગાદિને સારી રીતે સમજી શકે છે.

૫૪ ચક્ર.

ગુદાના ભાગ એ છે. એક જમણી બાજુએ અને એક ડાબી બાજુએ એ બંને પોતપોતાની જગાએ પુસ્તની નીચે પહોળુઓની પાસે મળી ગયેલા હોય છે, અને તે માંસ, ચરબી અને રંગોથી બનેલા છે. એમાં એ નળી છે, જે લોહી તથા પાણીને જૂદાં જૂદાં કરે છે એટલે પાણીને ખેંચે છે અને લોહી કલેજમાંથી ખેંચતી નથી. એમાંથી બીજી એ નળી મસામાં ચાલને ગઈ છે જેના દ્વારા મૂત્ર ગુદાથી મસામાં જાય છે.

સ્ત્રી અંગ રચના.

સ્ત્રી અને પુરૂષની રચનામાં કંઈ પણ અંતર નથી, સઘળી ઇન્દ્રિયો સ્ત્રી તથા પુરૂષને એકજ હોય છે, પરંતુ સ્ત્રીઓને માત્ર ત્રણ આશય વધારે હોય છે. જેને સ્તન એ, અને એક ગર્ભાશય કહે છે.

સ્તન રચના.

એ સ્ત્રીઓના વક્ષસ્થલ પર બંને બાજુએ હોય છે કે, જે યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીના શરીરમાંથી બહાર નીકળી આવે છે. સ્ત્રીના

શરીરમાં સ્તનોનું ઉપસી આવવું એ તેના ચોવનના આગમનની સુમના આપે છે. એના ઉપસી આવવાથી બાલિકાને જૂઠું કહે છે, જે પછી સ્ત્રી સંતાન પ્રાપ્ત કરવાને લાયક બને છે.

સ્તનમાં દુધ હોવાનું કારણ.

ગર્ભ રહ્યા પછી જ્યારે રક્તનું લોહી આયસેના બંધ થઈ જાય છે તે વખતે એ રક્ત સ્તનોમાં પય એટલે દુધ બને છે જેથી બાલકને પોષણ મળે છે.

ગુમાંગ રચના.

જેવી રીતે પુરુષનું ગુમાંગ બહાર દેખાય છે તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓનું એ ગુમાંગ અંદર હોય છે. એમાં અભિરણી ચંદ્રમુખી અને ગૌરી એ ત્રણ ચક્ર છે. જેને માટે વૈષ્ણવશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, એમાં અનુક્રમે વીર્ય દરવાની સંભાવના થાય છે.

ગર્ભિની રચના.

એ એક આસખાની (ઝિંકી) નો અવયવ છે આનું સ્થાન મસાને અને આમઆય મુસ્તકીમ અને નાભીની દરમ્યાન છે અને એની ગરદન ગુપ્ત અંગ સુધી ગઈ છે, અને તેના મુળમાં અંદરના ભાગમાં એ ખુસમે પણ હોય છે અને તેની દાણાદાર થેલી જેવી હોય છે અને બહારનો ભાગ અંદરના ભાગ સાથે જોડાયેલો છે જેનું અંદરનું મુખ માત્ર માસિક ધર્મથી પંદર દિવસ સુધી ખુલ્લું રહે છે અને તે પછી બંધ થઈ જાય છે.

બસ્તિ રચના.

એ એક થેલી છે, જેના બે ભાગ હોય છે. અંદરના ભાગને

અસખી કહે છે, અને તેમાં મૂત્રદ્વારમાં મૂત્ર બહાર નિકળવા માટે નળી હોય છે, અને પુરૂષની એ નળી ત્રણ ખમ રાખે છે અને સ્ત્રીને એકજ ખમ હોય છે અને મૂત્ર મસાનામાં અનુક્રમે છુંદ છુંદ એ રજોમાંથી જે ગુદામાં આવીને એકઠું થાય છે તથા બેગું થયા પછી તે બહાર નીકળે છે.

તિલ્લીની રચના.

એ માંસ અને શીરાઓથી બનેલી છે અને તે ફાફલા અને તેના રંગ સ્થાહી જેવો હોય છે તે મેંદુની ડાખી બાજુએ રહે છે. તેના પોતાનામાં સ્પર્શ શક્તિ નથી. પરંતુ એના પર જે ગળી છે, તેમાં સ્પર્શ શક્તિ હોય છે. અને એની શીરામાંથી એક માર્ગ કલેન્જની તલીમાં ખુલ્લી રહેલો છે જેને તિલાલની ગર્દન કહે છે; એ રસ્તેથી કલેન્જમાંથી ખેંચાઇને સોદા તિલીમાં આવે છે અને એજ તિલીમાં કાચો સોદો રહે છે, અને તેમાંથી મેંદુમાં સોદો બવા માટે પશુ એક રસ્તો છે. કારણ કે એ મેંદુના મુખપર ખુલી બધ તથા ઘુરસી પેદા કરે છે કે જેથી બૂખ લાગે છે.

ઈતિ શરીર રચના દ્વિતિય અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ત્રીજો.

સી જાતિ ભેદ કથન.

પદ્મનીનાં લક્ષણ.

અર્થ—કનક કમલ સમ બદન મન મોહન હારી,
 મધુ સમ મધુરે વચન નયન મૃગ શશક તારી;
 ચન્દ્ર ચંપ કી બદન ઈંદુ મુખ સૂરજ સુવાહન,
 ઉર ઉરોજ અતિ કઠિન પીન કૃચ મીન લગ્નવન;
 કર મૃદુલ મનોહર જસુકે અંગ અંગ શોભા સરસ;
 સ્વપતિ પ્રેમ નિર્વાહ સો પૂરણ હિત રંગ રસ બરસ.
 નાભિ શંખ સમ જસુ કંથુ કલ શ્રીવ સુહાધ,
 જાત કપોત લગ્નત નાસિકા શુક મન ભાધ;
 ત્રિવલી ઉદાર વિશાલ નાભિ ગમ્ભીર સુગ્મનહુ,
 કદલિ ખંભ સમ જંઘ સરસ શોભા સુખ માનહુ;
 કનક કમલદલસે ખિલે જાકે નેત્ર વિશાલ અતિ,
 કૃશ શરીર સુન્દર સજ્જત પદમિન મોહનલાલ સતિ,
 લટકારી અતિ લસત સટકારી પ્યારી,
 અલકેં બિખરી જાત કપોલન શોભા ન્યારી:
 કોકિલ કંઠ સુવેન સુલક્ષણ પરહિત નીકી,
 દયા મયાકી ખાન ન આહત રત પર જીકા;
 સખ હી સોં સખ ભાંતિ સોં પ્રીતિ પ્યાર હિત સોં કરત,
 નેહ નિવાહત પ્રેમ સોં મોહન બોલત ઉચ્ચરત,
 પર જન પ્રીતિ ન કરત હરત સખહિનકી પીરા.
 સખ સોં અધિક ઉદાર ચિત હિત ધરત સુધીરા;
 પર સ્વારથ રત લીન દેત દાનહિં ન અધાવત,
 માન ન જનત કરત પ્રીત પ્રિયતમ સોં લાવત;

કરત બ્રાંતિ શૃંગાર સોં વિપુલ બલી ચિત હિત ધરત,
મોહન ઐસી નાર જગ બડે ભાગ પરલૈ પરત.

અતર અરગળ મલય રલય તન પાન સુપાવત,
સ્વચ્છ બચ્ચ શુભ ઠાગ નામ અરિ કામ જનાવત;
અધર મિંબ અરણ્યાર રજત મૃદુ ભાખ્ય રસીલી,
કામ કલા પરખીન ચિત અતિ હિત ગરખીલી;

સ્વામી કા મુખ દેખ નિત અતિ આનંદ મનસોં લહત,
મોહન પૂરખ પુન્ય સોં પદમિન સુરત ગહત.

હંસ મુખ મહા ઉદાર ચિત ઉર ઉક્ત સદાહી,
સુરત પર પુરૂષ કરત નાહિં સોં સપનેહુ માહી;
પતિબૃતા પ્રતિ પાલ બચન મુખ રચિસોં ભાખૈ,
પૂરણ કરૈ સુધાર બીસ વિરવે રસ ચાખૈ,
અતિ પુનીત પ્રેમ સોં લગી રહત સખ કાલ અત,
બડે ભાગ સોં મિત્રત હે પત્નિ મોહનલાલ સત.

મોહતિ સખરે બાવન દષ્ટિ સોં પદમિન પ્યારી,
જગ મેં દુર્લાભ લખત જહાં તહાં સુઠિ સુકુમારી,
જિહં ધરમાંહી બસત સ્વર્ગ સમ સો ધર જનહું,

શોક દુખ સખ દૂર હરિદ્ર હુ તાકર માનહું,
બોક ધન્ય સોધ પુરૂષ હૈ સોહત પદમિન જસુ ધર,
બડે ભાગ્ય સૌભાગ્ય સૌ નર પદમિન કર અધરધર.

ચોરસ—શિખ મુખ સ્વયં બખાન, પદમિન કી ગત મત કહી;
મોહનલાલ સુગન, સોધ મત સોં બરતન કરી.

ચિત્રનીનાં લક્ષણ.

ઉપય-કનક વરન તન દિપત વસ્ત્ર મન હરન સુવાસિત,
 ઉરજ્યુગલ અતિ કઠિન બદન સમતુલ સુભાષિત;
 કમલ નયન મૂ કુટિલ ધનુષ દાસા પરવીની,
 તિલક પ્રસૂન સમાન નાસિકા શુક મન છીની;
 શ્રુતિ રસ મન મોહન કરત લોભન જાહે નૈક ચિત,
 પ્રિય હિય અંક સુલાય રતહિત ચિત સોં પૂરણુકરત.
 ડિગૈ ન કાઢુ કાલ લોભ સોં ચિત જાસુ કો,
 મીઠે બોલ સુબોલ હરત ચિત રસિક કામ કો;
 દયા મયા કી ખાન સર્વ ગુન રૂપ ઉજ્જરી,

દેવગા મત મજી પતિવ્રત પાલનહારી;
 કમહું ન પર પુરૂષન રમત નિજ પતિ હી સોં નેહ લિહે
 મોહન ચિત્રણી જગત્ સખ કે મન મોહિત કિયે.
 લજ્જામોં અતિ ભરી ખરી મુખ બોલત બાની,
 ગાન તાન સોં નેહ નવલ રાખત મનમાની;
 ચંચલ ચખ લખ ચાલ ચત્રન મૃદુ બોલ સુનાવૈ,
 ચતુર ચિતૈ મતકુર દષ્ટિ દૈ પાસ ન આવૈ;
 દયાવંત અતિ હી ખરી પીર પરાધ ચિત ધરહિ;
 જગત પ્રશંસહિ જાહિ જાધર ચિત્રાનિ અખરાહિ.
 લટ સરકારી સજ્ય કપોલન બિથુરી અલકે,
 સદમદ જાકે નયન જુરત ઉધરતસી પલકે;
 કામ કલા રસમત ચિત સોં ચહેં નિહોરા,
 હંસ ફંસન ચિત ગસન પ્રેમ પ્રિયમત ચિત ચોરા;
 હંસ મુખ હેરત જાસુ તન તકત થકિત રહ જાત સોધ
 બશીકરન કી મૂરતી ચિત્રતી મોહન ભનત બોધ.
 પતિ રત મત પ્રતિપાલ કમહું પર પુરૂષ નસેવે,
 બ્રહ્મ ભકિત સુહિ બ્યાન માન ચરનન ચિત દેવે;
 સ્વરૂપ સરત કી ચાહ સોહિ અમરસ પર લેવે,
 સદા ધર્મ પ્રતિપાલ વયસ પતિ મત સંગ ખેવે;
 સત્ય બચન મુખી ભાખતી કમહું ન બોલે વૃથા અતિ,
 મોહન કરત સંસારકો ચિત્રાનિ ચિતસો ભાવ સતિ.
 જાકે ધર મેં નારિ ચિત્રાનિ જન્મ જુ પાવૈ,
 હોત જગત બિખ્યાત ધન્ય સખ સમ્પતિ પાવૈ;

નિર્ધન કર ધનવાન નેહ રાગસો હોવે,
ચિત્રનિ કર્ણ કિરોર જન્મ ધર મની મન જાવે;
સ્વપતિ પ્રેમ પ્રેમ નિર્વાહ જે હોત સભી મત પથ જાનત;
મોહન ચિત્રનિ નારી કી કરત પ્રશંસા નહિ જનત.

સારકા-ચાર જાતિમેં જાન, દુસરિ નારિ સુચિત્રની;
૩૫ રાસિ ગુણુખાન, મોહન કવિ જરનન કરી.
રાખિનીનાં લક્ષણ.

અર્થ-કર્ણ કમલ સમ નેત્ર સુલગ તન દીર્ઘ સુ દરસત,
કટિન યુગલ કુચ પીન મિષ્ટ જયન ન મુખ જરસત;
રેખા તીન વિશાલ કણ્ઠમેં ફેહત નીકા,
શીલવન્ત સુખ લસી હંસી મન મોહન જીકા,
ક્ષાર મન્ધ જાહે તનહિં આવત પર સતપાન કર,
રાખિન નારિ પ્રસિદ્ધ જગ મોહન ગુન કહિ જામુવર.

कामातुर रहि सदा काम रति मतसों हीनी,
 रसावाप नित सुरत काम केलीन रंगबिनी;
 निरत त्वरित अवगाह अशुभ ज्यों बित कुलसोहें,
 क्षिप्रि शंखिन शर वार काम रस रंग निंचोहें;
 कान करत नहीं काहु की जल्प मन आवत मौज में,
 तथहि रमत उत्साहसों शंख निशंकन सौज में.
 पति गुह्यन पितु मात अन्धु हितु के नहीं मानहि,
 रमत निडर बित यहत शंक तनक हु नहि आनहि.
 शरम तरम अति गरम धरम भहि धका लगावत,
 हरम करम सो अरम करम कर काम जगावत;
 पर पुश्पन संग रमत सो लाज त्याग के निश,
 मोहन पुरज पापते शंखिन के अस लही अजस.
 कामारत सों लीन निरंतर रत हित लागी,
 पर पुश्पन संग रमत करै छच्छा रस पागी;
 नासा ड्यो कछुक पीत वणुतरे नयना,
 रहै क्षुधातुर सदा दुष्ट मुष्ण लार्प वयना;
 हसंत नोरसों ओर है लाज न काहु की करत,
 मोहन शंखिन नारि गति कामशास्त्र अस ड्य्यरत.
 पति अरि पालें प्रीत पति की आत न मानें,
 द्विस रैन घर छांडी असै पर घर हित दानें;
 ओलत पुश्प सु द्वेष आपु आपुहि सों ओलत,
 महन जहन यक्युर सुरति लेत न डोलत;
 सकल कुलक्षय सों लरी कर्कश करी कामिनी,

મોહન પૂરખ પાપ પાવત ઐસી ભામિની.
 જાજી મોટી જુજ જાંઘ કટિ બાહુ જુ મોટી,
 પદ્મલ માટે હોત મોટ તન કાયસુ છોટી;
 પીરે પીરે નૈન જૈન બધારે કર બોલત,
 દયા દિન વિકાલ કર્કશા કહત સમ્બોલત.
 ભાવ ભક્તિ અનુરક્ત નહિ રતાસકત દિન રૈન રહિ,
 મોહન શંખિન કે ચરિત કિહિ લગ બરનૈ કૈન સહિ.

સૌરઠા—ત્રીજી શંખન નારિ, તાકે ગુણુ લક્ષણુ કહે;
 સુનિએ સત મન ધાર હસ્તનિ ચૌથી નાર ગુણુ.

હસ્તિનાં લક્ષણુ.

छापय—काम आलु सो तपत हपत नित नन्दो तन मन,
 रक्त वर्णु निमि अमि नेत्र प्रज्वलित नित नवकन;
 शिर पै ओछे केश नासिका छिद्र सु दीरघ,
 कृय कुटित अति कठिन छोटे कट मोट अनीरथ.
 मद्य गंध तन नसुके आवत करत सु ध्यार पति,
 मोहन ऐसी नारिका हस्तिन कहत पुकार सति.
 नके अधर विशाल जडे स्तन पुनि नके,
 कटि तट अति स्थूल लुग्न पगतल तर धाके;
 नङ्गी धीमी आल अयन हंसयन मतवारे,
 पर पुरुषन की आह यित्तमें रभत सुधारै.
 सदा काम में निरत अति छिन पल रत विनुकल नहीं,
 मोहन पुरज पाप ते नारि हस्तनी मिलत सही.
 सदा बार सौ दिन सदा विपरित सुधारै,
 दुरायार कर नार प्रघट कुल डौसु उगारै;
 पर पुरुषन भहि प्रीत सदा हित यित्त सौ पारै,
 काम अध लौलीन लाज तलु सम तज डारै;
 अंश परंपरा प्यारी के अवत आल अनगढ सुरत,
 लय नहि मानत काहु की लाज कहौ अपनै ही करता.
 पति सों राभत पैर सदा पति यावत नहिं,
 पर पुरुषन सों प्रीति रभत यित्त हित सक नहो;
 उन्म तन जंजात आलसिन पाप कमावत,
 कल रहत निस धौशी दास्य ते उनहि उधारत;
 फुटे नके करम है ऐसी नारी जग,
 मोहन कर विश्राम अव नङ्गी गुन गथना गरग.

હરિતન કે સંગ પ્રીત રીત જો માને પ્રાની,
 તેહ નિપટ નિલજ્જ તિનહુ કી મત વૌરાની;
 મિન આવે જો મરન ચલે સાપિન મુખ માંધ,
 વિષ બેલારિ લિપટાય તનહિ યુન બચિવો ચાહી;
 ગુન નહિ માનત તનક જો ચાહે જસ સંગ મેં કરૈ.
 છાંડે વિલમ્બ ન લાવહી પ્રીત તિનકા પરિહરૈ;
 જાકી જંઘા આર સાંપની અથવા હોધ,
 જાકુલ જન્મે જાય કલાંકિન કરૈ સુન્નેધ;
 ખાલાપન સોં કામ કલાકી મત હિત ડાનૈ,
 તરણુ અરણુ હોય પરત કૃપ મદનાધ ડિકાનૈ.
 સવહિ કુલક્ષણી હોત જો કાગ કાગ સૂધી નિકરત,
 કરમ ભાગ સોં ધર રહ નહિ ગનિકા બન દર દર ફિર;
 સોરઠા-આર જાતિકી નારિ ગુણુ જિન કે વરણુન કીયે;
 અર કહું સુમત વિચાર, લક્ષધ ત્રવિધ કુમારકે.

ઉત્તમ કુમારીનાં લક્ષણ.

અધ્યય-ત્રિવિધિ કુમારી કહીં નામ ગુન સુનિયે તિન કે,
 ઉત્તમ મધ્યમ અધમ જાતિ લક્ષણુ અસ જિન કે;
 ઉત્તમ સખ સોં શ્રેષ્ઠ પ્રીત સંગ કીજૈ યાકે,
 પર હરિયે દોહ અનત કબહું રસ અસ નહિ પાકે.
 ઉત્તમ કે ગુન લક્ષણુ કહત સુનહુ ચિતલાય અખ,
 સેવન યોગ સુનારિ હૈ બડે ભાગ જો પાય સખ;
 શ્વામ ગૌર તન વરન કનક સમ ઉચ ન નીચા,
 ઉજ્જલ કાળી કી છટા ઘટા ધુનિ જ્યોં ધન વીચા;

ગજ ગમની સો જન હંસકો હાર દિખાવત,
મન પંક્તિ લર મોતી છોટી સોં મુખદિ સળવત;
કમલ પત્ર સમ જસુ ચપ્પ ધર્મ નિષ્ઠ પ્રણુ પાલ અત,
ધન્ય પુરુષ જગ માહિ જે પાવત ઐસી બાલ મત.

મધ્યમા કુમારીનાં લક્ષણ.

અર્થ—સદા ધરમ મેં પ્રીત સલ્ય બાપણુ રૂચિ જાડી,
પૂજા કરૈ બનાય લકત મતિ અતિ હિત તાડી;
સમ દાષ્ટ સખ જીવ લખત મળહિન કો એકસર,
દયાવંત અતિ બડી પ્રેમ રત રખાદિ નિરંતર.
વચન ન ટારત જો કશુ સપને હું જો મુખસો કહત,
મોહન પૂરખ પુન્ય ને અસ કુમારિ કાઉ કાઉ લહત.
જોકો બદન બિશાલ નહિ સમતા વારો,
કારે લાંબે કેશ નાસિકા શુક મન હારો;
હંસ મુખ મહા પ્રસન્ન ચિત જે રહત સદાહી,
શોક ન આને તનક માન મૌજ મળહી.
નાભિ ગહરિ અતિ જસુ કી મૃદુ બચન ઉચત રહે.
સદાચાર રત નિરત અતિ તાહી કો મધ્યમ કહે.

અધમા કુમારીનાં લક્ષણ.

જોકે તન ગહિ રોમ અધિક દીરધ જુજ જાડી,
દંડ વડે વા ચાલ હીન લજ્જા રત તાડી;
ઉચ્ચ વિકટ અતિ હાસ્ય ઉદર બડિ કટિન કરાહી,
કર્કશ અંગ કુબેશ સદા રહુવે મત વાહી.
અદ્ય કેશ છોટે સજત પિંગલ વરણુ કુનૈન,

સદા ચાર રત મત સો બાપત મુખ સો ઐન;
અધમ કુમારી નિજલ નેહ નહિ જનત તન કહું,
કરત સદા તકરાર પ્યાર હત હેરત સન કહું.
નહિ પ્રિયતમસો પ્યાર સદા કરે ધોખે બાજી.

રખત અનેકન જાર પાપિની ફર સુપાજી.
જલે દર્શન માત્ર સે પાતલ નર બહુતે લહત,
મોહન એસી નારિ કો અધમ કુમારી કવિ કહત.

સોના પ્રકૃતિનાં લક્ષણ.

કાઠા—કહ પ્રકૃતિ જો નાર હે, જાકો ઈષ્ટ પહચાન;
મધ્યમ પિત્તસા જાનિયો, અધમ પાતલા માન.

ચોખાઇ.

સુન્દર સ્નિગ્ધ દન્ત નખ જાસ, લોચન કમલકે દલ પ્રકાશ
અતિ ઉલ્લસ કર યુક્ત સુલાય, પ્રીતમ સો દહ યુક્ત ચિતલાય.
શીતલ કામલ તાસ શરીર, માંસ ગુપ્ત તિસ અસ્થી ધીર,
પોડસ વર્ષ અવસ્થા જૈસે, રહિત શરીર જી તાહે કો તૈસે.
સૂક્ષ્મ રન્ધ તાસ કો જાનો, સુન્દર કાંતી તાહિ પજાનો;
એસે સૂક્ષ્મ હોવત જાસ કહ પ્રકૃતિ જા નારી જાસ.
પ્રકૃતિ પિત્ત જિસ નારી હોય, ગૌરવર્ણુ તુમ જાનો સોય;
રકત નેત્ર નખ રકત પજાનો, લાલુ પ્રસન્ન લાલુ કુપહી માનો,
પુષ્ક શ્રીચિપલ હોવત જાસ, અખર પુષ્ક કુચ જાનો તાસ;
કઠોર અંગ હે વાતલ નાર, રક્ષ કેશ પુન તાસ બિચાર.
બહુ ચંચલ બહુ કરે જો પાત, મોજન બહુ નિત જો પાત;

કૃશ લોચન કૃશ અંગુલી જસ, ઘુસર સ્યામ વર્ણ પરકાસ.
લક્ષણુ ઇતે જસ કે જનોં, બતલા નારી તાહિ પહચાનો.

શ્રી જાતના સત્વનાં લક્ષણ.

ઢાઢા—નારી બહુત પ્રકારકી, જાતિ સત્વ ઓર દેશ;
ઇન મેં શ્રેષ્ઠ પહચાનયો પ્રકૃતિ ભેદ કે લેશ.

ચૌપાઇ.

નવ જે સત્વ કી નારી જનોં, ઓરા ઇનકા કહું સો માનોં,
દેવ સત્વ કી એક જે હોય ગન્ધર્વ સત્વ કી દુસરી જોઈ.
યક્ષ સત્વ તેં તિસરી જનોં, નરહિ સત્વ ચતુર્થો માનો;
પિશાચ સત્વ કી પંચમી હોઇ નાગ સત્વ સે ષષ્ઠી પોઇ.
કાક સત્વ તે સપ્તમી નાર, અષ્ટમી જાનર સત્વ ન હાર;
ગન્ધર્વ સત્વ તેં નવમી નાર, લક્ષણુ તે ઇન તિયો ખિચાર.

દેવ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

મુખ પ્રસન્ન જીમ કમલ પ્રકાશ, સોખત અંગ જી સુન્દર તાસ;
સન્તોષ યુક્ત રહે નર સોઇ, સચી કર્મ મેં ચતુર જે હોઇ.
પ્રહસન્ન યુક્ત કરે નીત ખાત, બહુ ઇન સંયુત જનોં ખ્યાત;
નરનારી બહુ જીસ કે સંગ એસે લક્ષણુ જાન અભંગ.
દેવ સત્વ તે નારી જાન, ઇન લક્ષણુ તે લીયો પહચાન.

ગન્ધર્વ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

ગીત ખાધકી લીલા જોય, રસીક લાવ તીહ દીલ મેં હોય,
અતી શાંત હોય તાસુ સુભાય, ગન્ધર્વમાદ્ય અતી પ્રયજીસભાય;
સુન્દર અંગ જે કરે વીલાસ, નીમલ સુન્દર વેશ પ્રકાશ.

યક્ષ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

લજ્જા ખીન મૃદુ પુષ્ટ શરીર, પ્રજ સ્તન તીસ જનોં ધીર;

ચમ્પક ગાર વર્ણુ તિસ જનો, શેખા સંયુક્ત તાહી પહ્યાનો.
ખાંધા ભોગ કરે નીત જોઇ, ચક્ષ સત્વ તે જનો સોઇ.

મનુષ્ય સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

અતિથી પૂજન મેં કરે ભાવ, પ્રીતમ યુક્ત હૈ નીત્ય સુભાવ;
નીર્મલ ચીત વૃત્તી તીસ જને, નાના અતસો ખેદ અખાને.

પિશાચ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

નીન્દત દુષ્ટકર્મ કરે જોઇ, બહુ ભોજન નીત ખાવે સોઇ;
રૂષ્ટ દુષ્ટ ચીશ જનો તાસ, તમ ગાત્ર રહે નીત તાસ.
ખુદ્ધરોદ્ધો કૃષ્ણવર્ણુ તીસ જનો વીકારયુક્ત તીસ મુખ પહ્યાનો;
મલીન શરીર રહે નીત જોઇ, પીશાચ સત્વ તે જનો સોઇ.

નાગ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

બ્યાકુલ બ્રાત ચિત રહે જસી, ઉભે શ્વાસ બહુ જુલા તાસિ;
ખન્દા યુક્ત રહે નીત જોઇ, નાગ સત્વ તે જનો સોઇ.

કાક સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

ઉદ્વિગ વીકલ જે કર્ત હૈ, નેત્ર સંગત સોઇ;
અતી કુધાર્તે તુમ જનયો, કાક સત્વસે હોઇ.

આનર સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

અતયંતય પલ જીસ કા તુમ જને ઉદ્ધરેત નેત્રપુતતાહી પહીયાને
દંતસો દંત વીસાવે જોઇ, આનર સત્વ તે જનો સોઇ.

રાક્ષસ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

મુલા દુષ્ટ તુમ જીસ કા જને, અપ્રીય વાક્ય જુ તાહી માને,
સ્નાન આદ સો નહીં કરે જે પ્રીતી, રાક્ષસ સત્વ તે જનો મીતિ.

અનેક દેશ સ્ત્રી નિરૂપણમ્.

મધ્ય દેશ સ્ત્રી લક્ષણ.

દાહા—વેષ વીચીત્ર સુ સાજ, કર્મ દક્ષ સુશીલીની;
પંચવાણુ મન રાજ, મધ્ય દેશકી કાતીની.

માલવ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દાહા—ભોગીન કલાનુરાગણી સુરત સ્વરૂપ રસ કેશ;
કર ધાતન ધીરા સુભગ બનીતા માલવ દેશ.

આલીર દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દાહા—ચીર અભીધાતન જુસુકી નખ દન્તન કર હાસ;
પ્રીયમ્વદા બનીતા સુધડ દેશા બીર સુપાસ.

લલાટ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોઠ—લોલુપ સુધડ સુધાડ, તન કોમલ રમની સુભલ;
સુરત નૃત્ય ગતીચાઢ, લાટ દેશ કી કામીની.

કર્નાટક દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દાહા—અતી હી દુર આચારીણી કોમલ કર્મ સુદક્ષ,
કીયા હીન મન રમત સો કર્નાટક કો લક્ષ.

કૌશલ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દાહા—રત મત ગત બકી સહી પંચ શરન કર ધાત;
ચતુર કલા પરબીન સો કૌશલ બામ સુહાત,

મહારાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દાહા—અતી નીર્લજ્જ ચંચલ ચપલ સકલ સુદૃઢ અનુરાગ,
મહારાષ્ટ્ર કી કામીની પંડીત કહત સુલાગ.

ગૌડ અંગાલની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોરઠા—યુષ્મ સમાન શરીર કામલ ચેષ્ટા કર અતી;
મત વીરકત નહી ધીર, વીષમ યુદ્ધ મત ખાવરી.
ચલત નેત્ર શુભ ગોલ, તરલ તરંગી મન હરત,
ગૌડ દેશ હંસ બોલ, અંગાલે કી કામીની,

મુલકલ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોરઠા—રત ખીપરીત મુચ્ચાહ, લગ્ન હીન સંતોષીણી,
સદન મદન મનુમાહ, મુલકલિ નારી સુદક્ષણી.

કામરૂ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોરઠા—કામ કલા પરખીન, પ્રીયવદ્ધ કામલ બહો,
હાસ વીલાસ મુખીન દેશ કામરૂ કામીની.

વતળ સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

અપન દોષ કર ગુપ્ત. પરદોષન શીઘ્રહિ કહત;
દઢ શરીર સુ બિરકત, બનવાસિન નારી સુભગ.

ગુજર દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

ઢાહા—લસત નયન શુભ અંગસો વેષ મુખડ કમનીય;
ક્રિયા દક્ષ લક્ષણ સુરત અદ્ય કથા રત પીય.
મૃદુ મુસ્કાન મુદાત, હંસત કરત જ્ય તય કહી;
મંદ મંદ મુસ્કાન નારિ મુખડ, ગુજરાતકી.

અવંતિ અને સિંધુ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

ઢાહા—કોધ બરી વેગન બરી ખરી કષ્ટ સહકાર;
કૃષ્ટ સ્વભાવ સુ કવિ કહત સિંધુ દેશકી નાર.

તેલંગ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—કેલિ ખેલી મેં નિપુણ અતિ લાજ ભરી કમનીય;
મન હરની કુલન ફવી તિલંગ દેશકી તીય.

દ્રવિડ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—કોમલ અય લધુ બોગની સાહસ લય નહિ જાય;
પરમ સયાની કામિની દ્રવિડ દેશ કહિ તાય.

કમ્બોજ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—કલાહીન સંતોષ નહિ નખસિખ અવગુન ચાલ;
દુષ્ટ સુભાવ સકોધની કામ્બોજીય કરાલ.

નાયકા લક્ષણ.

દોહા—રસ સિંગાર કો લાવ ઉર ઉજ્જત બહિ નિહાર;
તાહી કો કવિ નાયકા વરનત બિવિધ પ્રકાર.
કહી ત્રિવિધિ સો નાયકા પ્રથમ સ્વકીયા નામ;
પુનિ પર ક્રિયા દ્વિતી ગણિકા તીજી વામ.

સ્વકીયાનાં લક્ષણ.

દોહા—નિજપતિ હી કે પ્રેમ મય જોકો મન અય કાય;
કહત સ્વકીયા તાહિ સોં લજ્જા શીલ લુભાય,
સ્વકીય તીન પ્રકાર કી મુખ્યા મધ્યા જનન;
પ્રોહા પુની તિસરિ કહી કરત તાસુ ગુણ ગાન.

મુખ્યાનાં લક્ષણ.

દોહા—અલકત આવે તરણુષ નષ જસુ અંગ અંગ;
મુખ્યા જનસોં કહત હૈં જો પ્રવીણ રસ રંગ.

સો મુઘ્ધા હૈં ભાંતિ કી કવિજન કરી અખાન;
ગાત યોવના એક પુનિ અગાત યોવના જન.

અગાત યોવના નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—જ્ય યોવન કો આગમન જન પરત નહિં જાહિ,
સો અગાત યોવન તિવા ભાષત સુકવિ સરાહિ.

ગાત યોવના નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—તન મેં જોવન આગમન જાહીર જ્ય જયહી હોત;
ગાત યોવના નાયકા તાહિ કહત કમિ ગોત.

નવોહા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—અતિ ડરતે અતિ લાજતે જો ન ચહે રતિ ખાન;
તિહિ મુઘ્ધા કો કહત હૈં સુકવિ નવોહા નામ.
પતિ કી કષ્ટુ પરતીત હોર ધરૈં નવોહા નાર;
સો બિચ્છબધ નવોહા તિય બરણુત બિચ્છવ વિચાર.

મધ્યા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—મક સમાન જ્ય હે રહત લાજ મદન ચે દોય
જાતિય કે તન્મે તવહિં મધ્યા કીહયે સોય

પ્રોહા નાયકાનાં લક્ષણ.

લલિત લાજ કષ્ટુ મદન બહુ સકલ કલિકી ખાન;
પ્રોહા તાહી સોં કહત સુકવિન કે મન માન.

રતિ પ્રિયા નાયકાનાં લક્ષણ.

તિય તન લાજ મનોજ કી ગોં અબ દશા દિખાત;
જ્યોં હિમંત ઋતુમેં સદા ધટત ખડત દિન રાત.

આનંદ સમ્મોહા નાયકાનાં લક્ષણ.
 હરત ફેલિ પિય હિય લગી કોક કલન અપરેખ;
 ખિમુદ કુમદ લો હૈ રહી ચન્દ મન્દ ઘતિ દેખ.

મધ્યા ધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.
 કોપ જનાવેં વ્યંગ સોં તજે ન પતિ સન્માન;
 મધ્યા ધીરા નાયકા નીકે કર પહિયાન.

મધ્યા અધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.
 કરે અનાદર કંથકો પ્રગટ જનાવૈ કોપ;
 મધ્યા અધિરા નાયકા તાહિ કહત કર ચોપ.
 ધીર બચન કહિ જો તિયા રોજ જનાવત રોપ;
 મધ્યા ધીરા ધીર તિય તાહિ કહત નિર્દોષ.

પ્રોહા ધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.
 દોહા—ઉર ઉદાસ રતિ તે રહૈ અતિ આદરકી ખાન;
 પ્રોહા ધીરા નાયકા તાહિ લીજિયે માન.

પ્રોહા અધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.
 દોહા—કષુ તકજન તાવન કષુ કરિણુ જનાવૈ રોપ;
 પ્રોહા અધીરા નાયકા નિરખ નાહકો દોપ.

પ્રોહા ધીર અધીરા લક્ષણ.
 દોહા—રતિ તે રૂખી હૈ જહાં દુરણુ દિખાવૈ ખામ,
 પ્રોહા ધીર અધીર તિય તાહિ કહત પસધામ.

જ્યેષ્ઠા કનિષ્ઠા નાયકાનાં લક્ષણ.
 દોહા—પિય પ્યારી જ્યેષ્ઠા કહી અનપ્યારી લધુ સોય;
 ખરણુત જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠા જહાં બ્યહી તિય દોય.

પરકીયાનાં લક્ષણ.

ઢોહા—કુષ્ઠ જે તિય પર પુરુષ રત પરકીયા સો બામ;
ગિહા પ્રથમ બખાનહી બહુરિ અનુદા નામ.

ઉઠા નાયકાનાં લક્ષણ.

ઢોહા—જે બ્યાહી તિર ઔર કા કરત ઔર સોં પ્રીતિ;
ઉઠા તાસોં કહત હૈ દિયે સખી રસ રીતિ.

અનુદા નાયકાનાં લક્ષણ.

અન બ્યાહી તિય હોત જહાં સરસ પુરુષ રસલીન;
તાહિ અનુદા કહત હૈ કવિત પંડિત પરવીન,

બચન વિદગ્ધા નાયકાનાં લક્ષણ.

બચનન કી રચના સોં જે સાધે નિજ કાજ;
બચન બિદગ્ધા નાયકા તાહિ કહત કવિરાજ,

ક્રિયા વિદગ્ધા નાયકા.

જે તિય સાધે કાજ નિજ કરૈ ક્રિયા અનુમાન;
ક્રિયા વિદગ્ધા નાયકા તાહિ લીજયે જન.

કુલટા સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

જે બહુ લોગન સોં જુતિય રાખત રતકી ચાહ;
કુલટા જાહિ બખાનહી જે ક્ષીન નરનાહ.

મુદિત નાયકાનાં લક્ષણ.

ઢોહા—સુખત લખત ચિત ચાહ કી બાત જાંતિ અબિરામ.
મુદિત હોય જે નાયકા મુદીતા તાકર નામ.

અનુસિયાન નાયકાનાં લક્ષણ.

હોનહાર સંજેત કા ધર અભાવ ઉર માંહી;
દુખિત હોય દુબરી કહત અનુસિયા નામ.

અનુસયના નાયકાનાં લક્ષણ.

જીતિય સુરત સંકેત કો રમન ગમન અનુમાન;
બ્યાકુલ હોત સુ સુન્દરી અનુસયના પદ્માન.

ગણિકાનાં લક્ષણ.

કરૈ ઔર સોં રતિ રમણ છક ધન હી કે હેત;
ગણિકા તાહિ બખાન હી જે કવિ સુમતિ નિકેત.

દુષ્ખિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

પ્રીતમ પ્રીમ પ્રતિત જે ઔર તિયા તન પાય;
દુષ્ખિત હોત સોષ જાનિયે અન્ય સુરત દુષ્પદાય.

માનની સોનાં લક્ષણ.

ખાન પાન શય્યા શયન જાસુ બરોસે આન;
પિય સોં કરે જી માન તિય કહી માનની જાન.

પ્રેમગર્વિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

કરૈ પ્રેમ કો ગર્વ જે પ્રેમ ગર્વિતા નાર;
મોહન તાસોં કહત હૈં સુમત કવિ સુવિચાર.

રૂપગર્વિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

રૂપ ગર્વ કો ધારતિય કરત માન મન માન;
રૂપ ગર્વિતા નાયકા સુકવી કરત સુરગાન,

અથ દશનાયકાનું વર્ણન.

પ્રોષિત^૧ પતિકા ખંડિતાં કલહ^૩ ન્તરિતા હોય;
બિપ્રલબ્ધ^૪ ઉત્કા^૫ બહરિ બાસક શય્યા^૬ જોય.
સ્વાધિન^૭ પતિકા કહત અભિસારકા બખાન;
અગટ પુવાસ્ય^૮ ત પૌતિક આગત^૯ પતિકા જાન.

ये सव द्रश्चविधि नायका कविन कही निरधार;
तिनके लक्षणु लक्ष सय कभसे कहत विचार;

पोषित पतिका नायकाना लक्षणु.

झाड़ा—पिय नको परदेशमें पोषित पतिका सोप;

उदित उदीपन तेजतन संतापित अति होय.

अंडिता नायकानां लक्षणु.

अनतरमें रय यिन्हु लप्य प्रीतमके शुभ गात;

दुष्मित होत सो अंडिता अरनत मति अप्य दात.

कलहन्तरिता नायकानां लक्षणु.

प्रथम दृष्टु अपमान कर पिय को फिर पछताय;

कलहन्तरिता नायका ताहि कहत कविराय.

मिप्रलब्धा नायकाना लक्षणु.

पिय मिहीन संकेत लप्य नेतिय अति अकुलाय;

नाहि मिप्रलब्धा कहत सु कविन के समुदाय.

उत्कंडीता नायकानां वलणु.

बहि संकेत सोपे जुतिय रमन आगमन हेन;

ताहि को उत्कंडिता अरनत सुकवि सयेत.

वासक शय्या नायकानां लक्षणु.

साजही सेज सिंगार तिय पिय मिलाप के काज;

वासक शय्या नायका ताहि कहत कविराज.

स्वाधीन पतिका नायकानां लक्षणु.

जातिय के आाधन न्है प्रीतम रहै हमेश;

सुस्वाधीन पतिका कही कपीन नायका वेश.

અભિસારિકા નાયકાનાં લક્ષણ.

બોલ પાઠવે પિયાહિ કે પિય પૈ આપુહી જાય;
તાહો કે અભિસારિકા જનન કવિ સમુદાય.

પ્રવસત્પતિકા નાયકાનાં લક્ષણ.

ચલન ચહૈ પરદેશકો જાતિય કો જખ કંત;
માહિ પ્રસવત્ય પ્રેયસી કહત સુકવિ મતમંદ.

આગત પતિકાનાં લક્ષણ.

આવત પતિ પરદેશ તે હરખત હોત જી વામ;
આગત પતિકા નાયકા તાહિ કહત રસધામ.

અધમા સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

જ્યોહી જ્યોં પિય હિત કરત ત્યોં ત્યોં પરત સરોષ,
તાહી કરત અધમા સુ કવિ નિકુરાઇ કી કાષ.

મદમતી સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

વારંવાર પુરૂષની તરફ જોવું, પોતાનાં જીવણ વગેરે ખખડાવી પુરૂષને પોતાના તરફ રાગવાળો કરવો અને તેને ખુશ કરવાને માટે મોટી મોટી વાતો કરવી. પુરૂષને જોઇ શરીર મરડવું, છાતી વગેરે તેના સાથે ખુશી કરવી, રસીક બાળણ કરવું, જોડમાં બાળક અથવા બીજી વસ્તુ લઇને છાતી સાથે લગાવવી, પાન ખાવું, દાંતે મસી લગાડવી, સુમધીત વસ્તુઓ લગાડવી, પુરૂષ પાસે કોઇ વસ્તુની માગણી કરવી, બીજાને સંબોધી વાર્તાલય કરવા અને રસીક ગીત કે ભજન વાર્તા ઇતિહાસ ઉપર વધારે શોખ રાખવો એ મદમતીનાં લક્ષણ છે.

અમદમતી સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

પુરુષથી દુર રહેવું, વાતચિત કરતાં નાક સંકોડવું, પુરુષની વાતો તરફ બેદરકારી બતાવવી, કાષ્ઠના તરફ નહિ જોવું તથા વખા-
જીવણ, પાન, સુગંધીત આદિ વસ્તુઓનો અને જેટલી કામોત્તેજક
વસ્તુઓ છે તેનાથી દુર રહેવું એ જે સ્ત્રી અદમતી નથી તેનાં લ-
ક્ષણ છે.

વિયોગિનીનાં લક્ષણ.

માથાના બાલ છુટા રાખવા, હાથપર માથું મુકી જમીન તરફ
જોવું, અચાનક શબ્દ સાંભળી ચંચળી ઉઠવું, હંમેશા વિયોગ અને
પ્રશ્નકની વાતો કરવી, મુખપર દ્રિકાશ, હોઠો સુકાયેલા, શરીરપર
સુસ્તી, કાંઈ કામમાં ચિત્ત નહિ લાગવું અને જે વસ્તુમાં ચિત્ત હોય
તેનું જ ધ્યાન ધરવું એ વિયોગીની સ્ત્રીનાં લક્ષણ છે.

સ્ત્રીના સ્વભાવિક ગુણ.

લજ્જા મુત મુસિકાન મંદ ફિર ફેરન સુખકી;
અર્ધ કટાક્ષ નિહારી મધુર બોલન અતિ સુખકી.
પર્ષા સો કરિ કલહ ચરિત્ર અનેકન કરિવો;
ચંચલ દ્રગન નિહાર બીતિ સો ભય ચિત્ત ધરિઓ.
અય ગમના ચલનિ ઠીકની બહુરિ મિસકર ઠાડી ફેરક;
યે સાધારણ ગુણ ત્રિયન કે માનો પ્રીતમ કહન.
ચંચલ દ્રગ સો દૃષ્ટિ પાત સુધી કે કરિવો;
લજ્જાસો હાસી ફેરિ બચત મીઠ ઉચ્ચરિવો,
અતુરાઇ સો વંક બોલ ધનુ મેન સમ્હારન;

अर्ध कटाक्ष निहार गान प्रीतम डर मारन;
 लीला विलास मृदुहास युत मुग्ध पंकज शोभायतन;
 जैसे स्वभाव गुण सहज ही मन मोहन भुवतीजन.

स्त्रीना शङ्खगार.

उपीट उवंटनो अंगमीज मलहेह छुडावन;
 सीतल नीर डंसीर गंधयुत सुखि सेां नहावन.
 लावे डेशन भील नेह हृदि रसयुत भीजति;
 घोवत सहज स्वभाव अलीमिन अपने भीजत.
 पटु पौछि थीर रंग रंग के तिय कंयन मन धारती;
 प्रीतम हित कामल कंजकर कय कामिनी सुधारती.
 डारि गंधयुत नेह डिये लावे सटकारे,
 मैनी गुह्री अहोरी मान पन्नग के मारे.
 मैदी केसर आउ लाल द्रग अंजन धारै;
 प्रगट लाग्य मणि काडि म्यान ते धरे दुधारै.
 शुचि चंदन लेपन अंग में अतर सुवासित कुचतटी;
 ज्वक कर महु पर पगनमें कंयन जनुमीना जडा.
 बिभुक्भीज तिलसाज वन्द गिन्दी के सोहे;
 गोखगाल तिल ज्वक सदा प्रीतम मन मोहे.
 इये इयिर मृदु अघर लाल पर वाल सरीक;
 भिस्सीयुत रह लसै लाल मोती दुखरी के.
 छविहत मांग सिंदूरर यो शशि वहनी के लाल पर;
 जनु रक्त लरी कृपान रूप भदन धरी है लाल पर.

મુખ મેં બીડા આવી સુગન્ધિત સ્વાસ પ્રસારે.
 યો સોલહ સિંગાર નારિ આતુર હી ધારે.
 બે બને રસ રંગ રીતિ સિંગાર બનાવે;
 પ્રીતમ રહે પ્રસન્ન આપ રતિ રમિ મુખ પાવે.
 સિંગાર બેદ સોલહ ઈન્હે આતુર ચિતધર લીજયે;
 રતિ રંગ ઉમંગ કિયોં ચહે પહલે ઈન દો કીજયે.

સ્ત્રીનાં આલુપણ.

નપુર પાળેજી છલા સાંકરી જંજીરી તોડા ઝાંઝન રમઝોલ છઠા
 લગ્નજેનકો આનીયે જૈલ ચુરી જાગલ પગ પાનકુલ સાંકડા કીકડી
 અતે પગ આલુપણુ જાનીયે, ૧ કટિ શુદ્ધ કિંકણી કી કરધની ડાર
 આખીન કે ઝખ્વા જંધ ઉપર લહસનિયે, ડાઈ મડ કાટ કે પાખલ
 દેન નીકા પૈ લચૈલક કામિની દેખ કૈ બખાનિયે. ૧

સખૈયા—અંગુરી મુદરી છલા જામિ જાપ જખીલી કે પોરન પૈ
 મુખ દેખન કે હિત આરસી હે હથકુલ અથેલી પિછોરન પૈઠ મઠેમાં
 કડે કર મેં સોહે ઇમઠે મન દોખિ મરવેરન પૈ. પહુચે પૌહચી
 જખી કંબન કી જન છેલી છેલી ઓ તોરનયે.

ગયે કંટ લિરી દુલરી તિલરી મન મૌહન માલ કરી લરકે,
 વિય હારબહાર કરૈ અલની કુચ કુમ્બજ અંપાકલી હરકે,
 પાંચીં લડકી ગરૈ પંચલડી જુગનુ જખી દેખ દિયા હરકે,
 શુલબદન પૈ ગલ અંધન હો લખિલપ્રીતમ તાહિં. કહાં સરકે;
 આલુપણુ કણક અનેકન હૈ સગ દેશન કે બહુ ભાંતિન કે.
 સગ નામ કહાં તક જાય લિજે પહરાવ અનેકન જાતિન કે,

લિપટે રહેં કણક તથા લટકે સખ હોત યહી હ બાતિન કે.
 પહરેં રમણીક તિન્હે લખિ હર્ષિત હે પીતમ તિનકે,
 મકરાકૃત કુણકલ કરનકલ ગુરકી ઝાલે બાલી બાલે,
 વિજલી ગોશી કાંટે પટ્ટી ઝુમકા ઝુમકી કીલમીલ ડાલે.
 પતેં ઓર નુરજહાની કે પહરાવ અનોખે નીચાલે,
 યે ગહને કાનો કે પ્રીતમ રૂખસારોં પર રહને બાલે
 બૈના બીદી દીકા ઝૂમર માછે પર શોબા દેતી હૈ;
 નય બલકારોં મોટી ડારી હોટોંકા રસ પી લેતી હૈ;
 સીર સીસકલ કુદને કકી ચોંટી ક્યા લહરે લેતી યે;
 ગહને બતીસ પન્હીં મે હે ગીન લીજે ગીનતી કતી હે.

દુતી સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ.

રહેં સોચ ઉચરૈં બચન મધુર મધુર હોત માન,
 સો ઉતમ દુતી કહી રસ ગાયન મેં જનન;
 કણુક મધુર કણુ કણુ સરૂપ કહે બહન જો આય,
 તાહી કે કબી કહત હૈ મખ્યમ દુતી ગાય;
 હૈ પીયા સોં હૈ પીય સોં કહે સરૂપહી બૈન,
 અલમા દુતી કહત હૈ તાહી સો કવી જૈન;
 હે દુતી કે કાજ એ બીરહ નીવેદન એક,
 સંધટન દુજૈ કલાં મુકબી કહત બીવેક.
 બીહર બીનામ સુનાય કે બીહર નીવેદન જનન,
 દોહન કે જુ મીલાય વો સો સંધટન માન.

સામુદ્રિક અંગ.

ઉન્માન સંધી સુસ્વીષતા સાર વર્ણુ સંધ્યંગ,
શબ્દ પ્રકૃતી સત ક્ષેત્ર બખ કહત પુરુષ કો અંગ;
ઐસી બાતેં લખ કહત સામુદ્રિક નર શ્રેષ્ઠ,
તીન કાલ કી વાર્તા શુભ અર અશુભ યચેષ્ઠ.

શ્રી સામુદ્રિક.

કુંડલિયા—હિંચે પગ હોં જસુ કે અમ્ર ભાવ હોય પીન,
રક્ત વર્ણુ નખ દીપન સો સુંદર સુભગ નવીન,
સુંદરી સુભગ નવીન ગુલ્લ હોય ગુલ જસુ કે,
અંગુરી લસત સુનાર પરસ્પર મીઝી તાસુ કે;
કનક બર્ણુ મુખ કમલ અંગ હોય શુભ અમુચે,
બરે ભુપ સમ પુરુષ નારિ પગ જાકે ઉચે.

અપય—યુગ ભવ મીલીન હોય ન લમ્બે ચોડે હી કે,
બાલ ચંદ્ર આકાર હોય શુભ અતીહી નીકે;
રોમ હીન અતી ઉચ નીચ નહી હોય લલાટુ,
ઐસી તીચ શુભ ગહત રત નીપટ કપાટું;
શ્રવણ બડે હોં જસુ કે કોમલ સ્વરસ રસાલ કર,
કૂબ્જ કેશ કી કામિની શુભ કહ મોહનલાલ બર.
શ્રીવા છાટી હોય નારિ નિર્ધન સુ બખાની,
લમ્બી શ્રીવા જન કુલક્ષણ રત સિયાની;
મોટી શ્રીવા કુર દુષ્ટ બાલા સ્વભાવકી,
પ્રીત ન માને તનક હેત પ્રિયતમ અભાવકી;

કર્ણુ બર્ણુ શુભ રતિ મતી હતી સુપરમ વિશાલ અતી,
 સુહી વીલક્ષણ સુંદરી બરની મોહનલાલ સતી.

હાહા—જાકે કર મેં પદ્ય કુમ્ભકા ચિન્હ પદ્ય જો હોવૈ;
 નીસ્સદેહ તામ્ર પતી રાજા હોકર નીશ્ચર સોમે.
 જાકે નખહોં રક્તવણુ કે પગતલ લાલ સુહાવે,
 પતી પીતુ કુલ કા બો નારીઃ કલ્યાણ કરે સતભાવે.
 જાકા પાર્શ્વ ભાગ હો મોટા તીય દુર્ભાગન માનો;
 ગહે સમાન સૌભાગ્ય ઉચ પસવાડ કુલટા જનોં.
 જાકે ગમન કાલ મેં પગ કે નીચે ભુમી કંપાય;
 બ્યાહ બચે પીછે હી બીધવા સો નારી હો જન્ય
 અંગુરા કાનકા જનારી કાચલય ભુમિ નહિ છીએ,
 બ્યાહત રાંડ સોય બહ નારી જગ મેં દુખસો જીએ.
 જાકી તર્જન મધ્ય નામિકા ચલત ભુમિ નહિ આટે,
 રહૈ દુકિખની સદા નારી સો બીખમાંગ દિન કાટે.
 તર્જની જાકી ચલત મેં ચઢૈ અંગુરન પૈ ધાય;
 સો બિધવા વેગહિ બનૈ કૌ કોક સમજાય.
 મગનકાલ મેં જા નારી કૈ ધુર ઉડે સંગ ચાલૈ;
 હોય કલંકન નિશ્ચય જગમેં લાગ કરૈ ભુપાલૈ.
 રામહીન દોહિ જંધ જામુકી શિરાહીન હો ધારે;
 વહ નારી સુલક્ષણા જનોં બ્યાહ કરૌ રૂચિધારૈ.
 જાકા તલુવા પાંવ કા માંસલ મુદુલ દિખાવે;
 રતુબર્ણુ હો જાપર ભારી સો ધનિ ધનક કહાવે.
 જાકે હો નિતંબ ચૌકારે કામલ માંસલ ભારી;

કૈત સમાન ગોલ વે હોવે સુખાસીન સો નારી.
 જાકા ઉદર મૃદંગ કુંભ સમ હો પેઠા આકારે;
 કુલ કલંકિની હો યહ નિશ્ચય વ્યાહ કિયે નહિ સારે.
 જાકા ઉદર ખડા હો નિશ્ચય રહસી નિસ્સંતાન;
 જઠર દેહ લંબા હો જાકા મારે પતિ કે પ્રાન.
 જાકી કોખ હોય અતિ ચૌડી પુત્ર જનૈતે નારી;
 ઉંચા પેટ જાસુ નારી કા બન્ધ્યા કહૌ પુકારી.
 જાકે સ્તન દોનો હોવે જત ઘટ પંચ સમાન;
 દુષ્ટા નારી કરૈ સખ દુષ્ટા ધન ધની કા જન.
 જાકા દહિના સ્તન ઉંચા પુત્ર ગતી સો હોવે;
 આયસ્તન ઉંચા હો; પુત્ર જનાયે સુખ હોવે.
 જાકે ઉંચે નેત્ર લખૌ તિહી અલ્પ જીયગી જાને;
 ગોલ નેત્ર કી નાર જો કુદટા રમે સખી સો માનો.
 હંસત સમય જા નારી કે ગાલ ગદા પદ જાવે;
 તાફં વ્યભિચારણી નિશ્ચૈ કોકશાસ્ત્ર ગતલાવૈ.
 લંબા હોય લલાર જાસુ કા સો તિય દૈવ મારૈ;
 ઉદર લંબકી નારી જાનોં સસુરે બેગ પજારૈ.
 સ્ફિક લંબ હો જા તિરિયા કા સર્વે સુન્દરી હોય;
 વ્યાહત હી પતિ કા ખા જાવે વ્યાહન કરિયો કાય.
 હોવેં કારે દાંત જાસુ કે તિય દુખ પામે ધોર;
 કૃષ્ણ માંસ યુત દાંત જાસુકા સો તિય હોગી ચોર.
 નીચો ધૂંધટ માર કે ચલૈ ચાલ ઉત્તાલ;
 સોતિય હૈ વ્યભિચારણી જાપત મોહનલાલ.

પુરુષ જાતિ પ્રકાર ભેદ લક્ષણ.

પુરુષ જાતિ ભેદથી ચાર પ્રકારના છે અર્થાત શશક, મૃગ, વૃષભ અને અશ્વ.

શશક જાતિનાં લક્ષણ.

અર્થ—સાધુ સંગ અનુરાગ ભક્ત ઉત્સુક પ્રિયવાદી;
સતવાદી સતસંગ સત્ય વ્રત ધારણ આદી,
સુદૃઢ પ્રેમ અનુરાગ બચન મીઠું મુખ બોલે,
પરહિત સાધન હેતુ બદલ આપત તક તોલે;
અતિહિ સુલક્ષણ સૌ બરો ખરો પ્રેમ પ્રણિપાત;
પર તિય રિત નિંદત કરત શશક સુ મોહનલાલ.

મૃગ જાતિનાં લક્ષણ.

અર્થ—સદા હાસ્ય મુખ રહત ચિત વ્રતિ અતિ ઉદાર સી;
દીર્ઘ અંગ બલવાન પ્રીત નિત ગાન ધારસી
ચંચલ ચપલ સયાન અધિક ભોજન અનુરાગી,
ભક્તિ માન સુખદેવ કૃષ્ણ ગુન ગાન મિરાગી,
દાન દેત અભ્યાગતહિ પરતિય રતિ કરત,
મોહન મૃગ સે પુરુષકી જગત પ્રથંસા કો કરત.

વૃષભ પુરુષના લક્ષણ.

અર્થ—મંગ મનોહર મંદુર બચન ગુણ જ્ઞાન શીલ યુત,
બહુરિ કુટુંબી ક્ષેત પરિશ્રમ પાલત શ્રી યુત;

પૂત ગંધ તન આવ પરસ્પર મિલત જુ નાકે;
 છોટે છોટે પૈર કલેવર પુષ્ટ સુતિ કે,
 લાજ હીન તિય લખત જો ઉત્કલ ચિત હો જાય;
 પાપ કાર્ય મેં જાય નહીં વૃષભ કહીજે તાય;
 શીલવાન અસિગુની મનોહર અંગ સજાવે.
 બોલે મધુરે બચન સંગ ખોટો નહિ ધાવે;
 પર તિય બોગી સદા રતી કી ઇચ્છા રાખાહિ;
 નિદ્રા અસ્થ સુ તાહિ બચન મુખ મીઠે બાખાહિ;
 સદા ઇચ્છા રહ રત લગી મન મેં જાકે જોગ વર,
 મોહન વૃષભ સુ પુરુષ હૈ કામ કળા ઔતાર નર.

અર્થ જાતિનાં લક્ષણ.

કરૌ કરૌ વર્ણ મહા પાપી પર નિંદક,
 કર્મહીન બુદ્ધિ હીન કામ રત સદા સુ હિંસક,
 દિવસ રૈન ઉગમણ નારિ મુખ જોખન હારા;
 સખ જાતિન સૌ રમત બુદ્ધ આતુર મતવારા,
 દુરાચાર દુર્મત રતી કલ કલંક કર ધર મતિ;
 અથ જાતિ મોહન પ્રગટ અબગુન સૌ બરપૂર અતિ.

સોરઠા—ચાર જાતિ કહીન, પુરુષન કી સખને કહી;
 અપર સુનહુ પરખીન, પંચજાતિ ઔરહુ સહત.

પંચ મહાપુરુષ, લક્ષણ.

૧ માહાવ્ય પુરુષનાં લક્ષણ—એ જાતના પુરુષ માળવા, નમર,
 કન્ઝ, ભર્ય, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, સિંધુ આદિ દેશોનું પાલન કરે છે.
 એ યુક્ષી છે,

૨ ભદ્ર પુરૂષનાં લક્ષણ—એના પુષ્ટીકારક સમ વર્તુલ લાંબા હાથ હોય છે. પુષ્ટ વૃક્ષસ્થળ, સંતોષી, ગુણી, વ્યાપ સમાન, મુખ સ્થીર, સ્વભાવ ક્ષમાયુક્ત, ધર્માત્મા, કૃતઘ્ન, બહુ શાસ્ત્ર જાણનાર, સુંદર શરીર અને લલાટનો, નૃત્ય ગીતમાં રતિ ધરાવનાર, અને ક્રાંતિયુક્ત હોય છે.

૩ રૂચક—શત્રુઓને મારનાર, સાહસી, ગૌબ્રાહ્મણ દેવ ભક્ત હોય છે.

૪ શશ—ઉંચા દાંત, શીઘ્રગામી, વ્યાધિક પથમાં આશક્ત, પરત્વી રત, પાપી, વનપર્વતાદિમાં વાસની રૂચીવાળો હોય છે.

૫ હંસ—ખંસ, શુર, ગંધાર, અને અંતર્વેદને ભોગવનાર છે જલ સાથે પ્રીતિ, શુભકાસાર હોય છે. ૧૬૦૦ પલ શરીર એનું હોય છે.

પુરૂષ સામુદ્રિક.

ત્વચ્ચા જીહવા દાંત નખ નેત્ર પાંચ સ્થાન,
 નિર્ધન કે રૂબે રહેં ધની ચીકને જન;
 છિદ્રે જાકી દાંત હો બદન દુખરો જોય,
 અતિ ગુનિયાં નિર્ધન બલોં મોહન જૈસૌ હોય.
 જાકે ઉંચે માસ દિખાવેં સો ભોગી નર જનોં,
 ખિચે કપોળ માંસ સો હીને નારી બિહીન બખાનોં;
 છાટી ભોઝે હો દરિદ્રી મિલી ભોહ ધન નામા,
 ડુટી ભોહ ખીચ મેં નીચી સો નર ભોગે વામા;
 નેત્ર મૂંદ કર હંસે સો પાપી દોષી બારંબારી,
 નિખલ નપુંશક આખ સુરાવે તકે ન તન કહુ નારી;

ચપટે કાન હોય બોગી કે છોટે કૃપણ કુચાલી,
બડે કાન કે જીવેં અધિકૈ મુખી ધની સુભ હાલી.
શી શમ મુખ હોવૈ જાકા સો સન્તાન ન પાવૈ,
ગોલ મુખી નર લગ્યા મુખ નિર્ખાન રંક કહાવે.
સુંદર મુખકા બોગી નર જગ અધિક રમાવે નારી,
લખ સામુદ્રિક કોકશાસ્ત્ર મન 'મોહન' કહા બિચારી.

છપ્પય—કામલ કમલ સમાન સ્વેદ સોં હીન જસુરહ,
મિલી પરસ્પર અંગુરિ હોય સન્નિજત તિન કે મદ;
અરણ્ય બરણ્ય ધુતિ દિપત નખન શોભા સુડી છાઇ,
પુષ્ટ ન નામાસ દિખાત તરલ તરવન કે માહી;
જિન કે ઉચે ગુલ્ફ હોં શુચિ કુર્માકાર આત,
લક્ષણ રાજકુમાર કે તાસોં સામુદ્રિક કહત.
જિનકે સૂર્યાકાર પાદ નખ ટેલ દુરંગે,
વિરલ અંગુરિન મધ્ય લખત સોઇ દરિદ્ર અભાંગે;
હોય મંડુક આકાર ભાગી પુરુષ કહાવે,
જો કપાય રંગ સાજ વંશ મિચ્છેદ્ર કરાવે,
મૃતિકા રંગ હત્યા કરત પીત સુ પર સ્ત્રી મહત,
લખ રાખ નખ સૌ ગુણ કથન મોહન સામુદ્રિક કહત.

જંબા લક્ષણ.

બિરલુ સૂક્ષ્મ ઓર રોમ યુક્ત બર્તુલ જંબા હો જિનકી,
હસ્થિ શુંકિ આકાર માસ યુક્ત રાજ હોવૈ તિનકી;
સ્થાન અગાલ સમાન જાંબ હો જિન કી સુનિયે પ્યારે,
રહે સદા ધન હીન દરિદ્રી સો સામુદ્રિક ઉચ્ચારે;

રામ કુપ મેં એક રામ હો રાજ કહીયે તાય,
 રામ કુપ મેં દો દો રામ હો પંડિત સો કહવાય.
 ત્રીન ચાર હોય રામ કુપ મેં રામ સુનહુ નર જિન કે,
 બેઘ-નહી-ન દરિદ્રી કહિયત કહુ લેખ નહિ તિન કે;
 જાકે જાંઘ માસ કમતી હો મરે પ્રદેશન ગ્રીયા,
 લધુ જાનુ સૌ જાગ્ય વિકટ જાંઘા દરિદ્ર અતિ નીચા
 નીચે જાંઘા હોય જાસુ કે સ્ત્રી જિત સો ગાયે
 માંસ યુક્તા મૃદુ જાંઘુ જાન રાજ સો હોત મિલાયે;
 પડે જાંઘ હો જિન પુરુષો કે ઉનડી આયુ બખાની.
 દીર્ઘ હોય નિશ્ચય કર માનોં સામુદ્રિક સત ખાની.

વૃષણ લક્ષણ.

એક વૃષણ હો જિસ કા જલમે કુબ મરે વહ પ્રાની,
 છોટે વૃષણ પુરુષ તિય લાંપટ સમ રાજ સન ખાની;
 ઉપર ખિચે હોય તો જાનહુ થોડે દિન કા જીના,
 લાખેં વૃષણ દીર્ઘાયુ કહિ શત સોં હોય ન હીન.

મૂત્ર ત્યાગ લક્ષણ.

રક્ત વર્ણુ મળિુ ધની રવેત અતિ મલિન દરિદ્ર ખતાવે,
 મૂત્ર ત્યાગકે સમય શખ્દ હો પુરુષ સુ સુખી કહાવે;
 એક ધાર સોં મૂત્ર તજે તો પુત્ર સુપાત્રહિ પાવે,
 મળિુ મધ વેષ્ટ રેષ્ટ ઉંચે કર જાગ્ય જલાં દર્શાવે.

કંઠિ લક્ષણ.

સિંહ સમાન કમર હો જાડી રાજ કહિયે તાય,
 ખાનર ઊંટ સમાન કમર કા નર નિર્ધન કહવાય;

જિસકા ઉદર સમાન હોય બહુ ભોગી નર પહિઆનો,
થટ પટ હંડી ઉદર હોય નિશ્ચય ધનહીન સુખનો.

વક્ષસ્થલ લક્ષણ.

પુષ્ટ કઠોર છાત્ર કા બનહું શુર ખીર પ્રણવાન,
સમ વક્ષસ્થલ હોવેજિન કે વે હોવેં ધનવાન;
લઘુ છાતી હો જાડી સો હિમ્મત હાર કઢાવે,
પુરુષારથ સો સુખી હીન સદા કષ્ટ વહ પાવે;
જિનકા છાતી વિષમ હોય ધનહીન રહે સો પ્રાની,
મૃત્યુ શસ્ત્ર સે હોય કહત સામુદ્રિક સાચી ખાની.

ગ્રીવા લક્ષણ.

ચપટી ગ્રીવા હોય નિર્ધની પુરુષ કઢાવે;
શુષ્ક નાસિકા યુક્ત હુ અતિ ધનહીન સુઢાવે,
મહિષ સમાન ગ્રીવ હો જાડી શુરખીર સો ગાયા,
વૃષ સમ ગ્રીવ શસ્ત્રસે મૃત્યુ શાસ્ત્રભેદ ખતલાયા;
શંખ સમાન તીન રેખા યુત જાડી ગ્રીવ સુઢાવ,
નિશ્ચય રાજા હોય સામુદ્રિક ભેદ કહા મન બાધ.
જાડા કણ્ઠ હોય અતિ લભ્યા સો ખાઉ નર જાનો.
સંચય કમહું કરે નહિં કોડી કુધા સદા અતુરાનો;
રામ રહિત દૂટી નહો પીડી હોવે હૈ ધનવાન કી,
યાસોં પ્રતિ અપરીત બખાની પીડ સુ નિર્ધન પ્રાન કી.

અંગુરી લક્ષણ.

ઢાઢા-જાડી આયુ દીર્ઘ હો અંગુરી લભ્યા જાન;
સુભગ પુરુષ કી અંગુરી સૂંધી કરે માન.

બુદ્ધિમાન કી આંગુરી પતરીસી પહિયાન;
 મોટી અંગુરી દેખકર નિર્ધની વાકો માન
 ચપટી સેઆ કારકી ધર સામુદ્રિક ધ્યાન;
 કપિ કર જાકી આકૃતિ સો નર જાનો પનવાન.

હથેલી લક્ષણ.

નીચો હોય હથેલી જાકી હોય પિતાકે ધન સો હીન
 સમખર્તુલ કરતલ હો જિનકે સો ધનવાન સુખી પરખીન;
 ઉંચા કરતલ કહિયત દાતા પુરૂષ કહાવે,
 વિષય કરતલી કુર ઔર નિર્ધનિયા શાહુ લખાવે;
 લાલ રંગ કે કરતલ જિનકે હોં ઐશ્વર્ય સુહાવન,
 પીલે રંગ કે કરતલ જિનકે સ્ત્રી રહતન ભાવન;
 જો હોવે આંગુષ્ઠ મધ્ય મેં સો ધનાડય બતરાવે,
 પુત્રવાન નર શ્રેષ્ઠ પૌરિ લખી પહિડત જન જાવેં.

હસ્તરેખા લક્ષણ.

ગહરી રેખા હોય જાસુકી સો ધનવાન કહાયા,
 વિરલ આંગુરી જાકી હોવેં નિર્ધન પતિ સો ગાયા;
 થોડી રેખા હોય પડી કર મધ્ય સુખી ધનવાન,
 અતિ રેખાકા પુરૂષ દરિદ્રી નિશ્ચય કર કે માન.

અધર-ચિયુક-લક્ષણ.

કુશ્વ અરૂ લખ્યા ચિયુક હોય ધનહીન કા,
 માસ પુષ્ટ આત રૂચીર સુનહ ધનપીનકા

છોટા અધર જી હોય તો નિર્ધન જાનો,
સમ વિચ્છાદ્ય સનસ સુખી સોઇ માનો.

મુખ લક્ષણ.

શ્રી કાસા મુખ જિનકા સંતાન હીન સો જાનહુ,
ગોલ મુખી નર શઠ નિર્ધનયા લંબા મુખકર માનહુ.
જિનકા મુખ લયલિત દેખ પડે સો પાપી હોતે હૈ,
ચૌખંડે મુખ ધુર્ત નીચ નિત કલહ બીજ બોતે હૈ.
નીચા મુખ હો પુત્ર હીન કા કજુ પુત્ર નહિ પાચે,
છોટા મુખ હો જાનકા સોઇ સામુદ્રિક કૃપણ બતાચે.
સમ્પૂરણ મનહર જાસુ મુખ હો સોઇ બોગી નર જાનહુ,
સદા સુખી રહ મોહન મનકર સામુદ્રિક સુ બખાનહુ.

કપોલ લક્ષણ.

જાકે ઉચે હોય કપોલ સો બોગી નર હોતા હૈ,
સુક સમાન નાસિકા બાલા રાજા મંત્રી હોતા હૈ.

અધ્યાય ચોથો.

ચિકિત્સા તરંગ.

જન કે વૈદક શાસ્ત્રોમાં સંપૂર્ણ રોગોની ચિકિત્સા-નિદાન-ઔ-
ષધી સારી રીતે લખી જણાવી છે, પરંતુ હું અહીં જે રોગો સંતાન
થવામાં હાનીકારક હોય છે જેવા કે પ્રમેહ-ઉપદંશ-નિપુસકતા—
ભગંદર-મંદાસિ વગેરે રોગો માટે લખું છું.

પ્રમેહ થવાનાં કારણ.

ઘણું બેસી રહેવાથી, ઘણું સુવાથી, સ્વપ્નમાં સ્ત્રીસંગ અનુભ-
વવાથી, દહીં, ગોળ, માંસ, ગરમ પદાર્થો વગેરેના સેવનથી, નવાં
પાણી પીવાથી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રમેહનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

દાંત, જીભ, તાળવા આદિમાં ઘણો મેલ ઉત્પન્ન થવો, હથેળી,
તળીઆમાં દાહ થવો, શરીરમાં ચીકણ આવવી, તરસ લાગવી,
શ્વાસ ચડવો, વાળમાં ચીકણ આવવી, નખોનું વધવું, પીશાબ
જાડો થવો અને તે સફેદ પાણી જેવો થવો, હાથ પગમાં કળતર
થવી, એ પ્રમેહનું પૂર્વ રૂપ છે.

કરંના દશ પ્રમેહનાં લક્ષણ.

૧ ઉદક પ્રમેહ—એમાં સ્વચ્છ, સફેદ, શીતલ ગંધ રહિત, કાંઈક જડો અને ચીકણો પેશાય થાય છે.

૨ ધક્ષ પ્રમેહ—એમાં ગન્નાના રસ જેવો મીઠો પિશાય થાય છે.

૩ સાદ્ર પ્રમેહ—એમાં વાશી પાણી જેવો ગાદો-જડો પિશાય થાય છે.

૪ સુરો પ્રમેહ—એમાં મદિરા જેવો પિશાય થાય છે.

૫ પિષ્ટ પ્રમેહ—એમાં ચોખાનાં ઘોવડામણ જેવો પિશાય થાય છે.

૬ શુક્ર પ્રમેહ—એમાં વીર્યના જેવો તથા મલીન પિશાય થાય છે.

૭ સક્તા પ્રમેહ—એમાં પિશાય સાથે મળના કણ આવેછે.

૮ શાંત પ્રમેહ—એમાં શીતલ તથા ઘણો પિશાય થાય છે.

૯ શનૈ પ્રમેહ—એમાં ધીમે ધીમે એક એક બિંદુ બિંદુ પિશાય ટપકે છે.

૧૦ લાલ પ્રમેહ—એમાં પિશાય લારના જેવો ચીકણો થાય છે.

પિત્તના ૬ પ્રકારના પ્રમેહના લક્ષણ.

૧ ક્ષાર પ્રમેહ—એમાં ખારા પાણી જેવો પિશાય થાય છે.

૨ નીલ પ્રમેહ—એમાં લીલા રંગનો પિશાય થાય છે.

૩ હરિદ્ર પ્રમેહ—એમાં હળદરના રંગ જેવો પીળો પિશાય થાય છે.

૪ કાળો પ્રમેહ—એમાં કાળા રંગનો પિશાબ થાય છે.

૫ રક્ત પ્રમેહ—એમાં લોહી જેવો લાલ રંગનો પિશાબ થાય છે.

૬ માંજીર પ્રમેહ—એમાં મજીરના અને ફેરીના રસ જેવો પિશાબ થાય છે.

વાતનાં ૪ પ્રકારના પ્રમેહના લક્ષણ.

૧ વાસા પ્રમેહ—એમાં ચરમી જેવો તથા મેલો પિશાબ થાય છે.

૨ મજ્જા પ્રમેહ—એમાં હાડકાનાં જેવો અને મેલો પિશાબ થાય છે.

૩ ક્ષેત્ર પ્રમેહ—એમાં કસાયેલા મીઠા જેવો અને ચીકણો પિશાબ થાય છે.

૪ હસ્તિ પ્રમેહ—એમાં પિશાબ અટકતો અટકતો ઉતરે છે તથા પિશાબ સાથે તાર જેવું આવે છે.

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

ચોપાઈ.

ગિલોય યવાયન હરડ ઉશીર, જમ્બુન ચિત્રા પાવો ધીર;
સસ પર્ણિ આમલે મિલાય, કરે કુવાથ મધુ વાય પિલાય.

કકળ પ્રમેહ હોય હૈ નાશ, બંગ સન ચૌ દીન પ્રકાશ;
દાલ હલદ કુઠ વાય બિડંગ, ધાવૈ ખેર અગર ધર સંગ.

ચન્દન રલેત આન સુરદાર, સલ સમ લીજૈ કવાથ સુધાર;
મધુ મિલાય કર પીજૈ તાસ, કકળ પ્રમેહ હોય તપ નાશ.

ચન્દન અર્જુન લોષ ઉસીર, યહ સમ ક્વાથ કરો મતધીર;
મધુ મિલાય કર પીવૈ સોય, પિત્ત પ્રમેહ નાશ તપ હોય.

પટોલ નિંબ આમલે મિલાય, પાચ ગુડચો ક્વાથ ખનાય;
મધુ મિલાય કર પીવૈ જોય, પિત્તક પ્રમેહ નાશ તપ હોત;

ત્રિકલા, ત્રિકુટા યહ સમ સ્વાવૈ, ઇન્દ્ર દોષ સમ ગુગલ પાવૈ;
ગોરખ કાતહી ગુટીકા બાંધ, બલ અન્સાર તાહિ કો સાધે.

દિન પ્રતિ તાહિ બદાય ધટાય, ખાત પ્રમેહ દેહતે જાય;

પટોલ કવીલા કો ગુડ શાલ, અગર પુષ્ટ પર્ણી લે ડાલ.

સમ પર્ણી જુ બહેડે આન, સજ સમ કો ચૂરણુ કર ઢાન;

મધુ મિલાય કર ચાટે જોય, કફ ખાત પિત્ત હરે સર્વ સોય.

કચુર, વજ, નાગરમોચ, ચિરાયતા, દેવદાર, હળદ, અતિવીશ,

ઘરહળદર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, ત્રીફળા, ચખ્ખ, ગજપીપળ,

જવખાર, સજી, સીંધાલુણુ, સંચળ એ સર્વ એક એક ટાંક, પાંચ

ટાંક સાર, ૨ ટાંક મિશ્રી-સાકર, ૪ ટાંક શુદ્ધ શિલાજીત, અને ૪

ટાંક શુદ્ધ ગુગલ, એ સર્વને જુદાં જુદાં ખારીક વાટીને એકઠા કરવાં.

એક ટાંક શુદ્ધ ગંધક, ૧ ટાંક પારાની કળલી, એક ટકાબાર શુદ્ધ

અખરખ, મેળવી એ ચુરણુને ૪ માસા દર રોજ મધની સાથે ખાય

તો સર્વ જાતના પ્રમેહ મટી જાય છે.

સોપારી પાક—દક્ષીણી સોપારી દશ પળને ખારીક વાટીને

૮૦ પલ ગાયના દુધમાં નાખી પકાવવી, થોડું ઘી પણ એમાં નાખી

દેવું અને સાકર (૮૦) ટાંક મેળવી પાકને લાયક ચાસણી કરવી

અને તેમાં ઇલાયચી, નેત્રબાલા, બલા (ખીરચારા), પીપલ, જાય-
ફલ, શિવલિંગી, જવત્રી, પત્રજ, દાલચીની, સુંઠ, ઉસીર, સુગન્ધ-

બાલા, નાગરમોથ, ત્રીફલા, વંશલોચન, સતાવરી, કૌચબીજ, તાલ-
મખાના, દ્રાક્ષ, ગોખરૂં, મેથી, છુહારે, ખીરની, ધાણા, કસેર, મહુડાં,
સિંધોડાં, જીરૂ, મગરેલા, અજવાયન, મરૂં, જટામાસી, સોંફ,
વીઠરીકંદ, મૂસળી, આસન કચૂર, નાગકેસર, કાળાંમરી, ચિરોચી,
સેમરનાં ખી, ગજપીપળ, કમળગોટા સફેદ અને લાલ ચંદન ધાવ-
ડીનાં પુલ, એ સર્વ એક એક પલ લઈ તેને બારીક વાટી ઉપરની
આસણીમાં મેળવી દેવાં. પછી કસ્તૂરી, કપુર, અંબર, અંગ, નામેધરથી
શુદ્ધ અબરખ ચતુર વૈલે પોતાની મતી અનુસાર નાખી તેના લાકુ
બનાવી બળ અનુસાર સેવન કરાવવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ મટે છે.

ગોખરૂં પાક—અરધો શેર ગોખરૂંના ચુરણમાં એક શેર લીને
પાંચ શેર ગાયના દુધમાં નાખી તેને ઉકાળી માવો કરવો. પછી
બેજગીરી, કાળાં મરી, જાયફળ, સમુદ્રશોષ, ઇલાયચી, બીમસેની કપુર,
દાલચીની, પત્રજ, હળધર, કુટ, અરીજુ, તાલમખામા, એ સર્વ બે
બે ટાંક અને ૫ ટાંક લોહાસાર એ સર્વથી અરધી શુદ્ધ ભાંગ લઈ
અને સર્વ ઔષધીઓને બારીક વાટી ૪ શેર સાકરમાં ઉપલી
ઔષધીઓ તથા માવો મેળવી આસણી કરીને લાકુ બનાવવા અને
તે બળને અનુસરી તેનું સેવન કરાવવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ મટે છે.

ઉપદંશનું નિદાન.

કારણ—નખ, દાંત અથવા અન્ય પ્રકારની ચોટ-ધા લાગ-
વાથી, સ્વચ્છતા પુર્વક નહિ રાખવાથી, દસ્તક્રિયા કરવાથી, મિથ્યા
આહાર વિહારથી, અત્યંત બીસંગથી તથા રોગયુક્ત બીસંગથી અને
અતિશય, ખારા ગરમ પાણીથી ધોવાથી તથા અત્યંત ઉનું ભોજન
કરવાથી પાંચ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ થાય છે.

૧ જેમાં પુરુષેન્દ્રિયપર કાળા વરણુનાં ચાકાં-ચાંદા થાય અને ચોટ તથા ચીરવા જેવી પીડા થાય તો તેને વાતઉપદંશ જાણવો.

૨ જેમાં પીળા રંગનાં ચાંદાં-ચાકાં થાય, અને તેમાંથી બહુ પાણી નીકળે અને તેમાં બળતરા થાય તો તેને પિત્તોપદંશ જાણવો.

૩ જેમાં સફેદ રંગનાં ચાંદાં-ચાકાં થાય, અને તેમાં ખંજીર આવે તથા જેમાંથી ૫૩ વહે તેને કફોપદંશ જાણવો.

૪ જેમાં ચાંદા માંસનાં જેવાં હોય તેને રક્તોપદંશ જાણવો.

૫ જેમાં અનેક પ્રકારની પીડા થાય અને રસી-૫૩ વધારે વહે તો તેને સન્નિપાતોપદંશ જાણવો.

ઉપદંશની ચિકિત્સા.

૧ પટોલ લીંબડાની છાલ, ત્રિફળા, ચિરાયતા, ખેરસાર, ખીજ-યસાર, ગુગળનો કવાચ પીવાથી ઉપદંશ મટે છે.

૨ પુંડરીક મુલક સરલ સુર દારૂ, અગર કુટ એલા પુન ડારૂ; દ્રક્ષ રાસના સંગ મિલાવે, લેપ કરે ખાતજ મિટ જાય.

૩ નિયુલ અરંડ ખીજ કો આન, યવ અરૂ કરણુ સત્ સમાન; ઘૂત મિલાવ લેપ સો કરે, રોગ ફિરંગ ખાત કો કરે.

૪ ગેરી સુરમા અવર ઇશીર, મજીઠ મુલેટી પાવો ધીર;
ચન્દન ઉતપલ આબ મિલાય, પન્ન કાષ્ટ તિસ માહિ રલાય;
પીસે ઘૂત બા તેલ કે સંગ લેપે પૈત્તિજ રૂજ હોય ભંગ,

૫ ઉતપલ પન્ન સરજ અરૂ બેહ, અરૂ જન બૈત મુલક સમ બેહ;
પીસ માહિ કો લેપ લગાવે, ઉપદંશ રોગ પિત્તજ મિટ જાવે;

- ૬ અમલ તાસ કો લીજે કવાથ, તાકો ઘેવે તાસકે સાથ.
૭ બટ દાડી અર્જન પુન લોધર, હરડે હલદી જંજુ સમધર;
પીસે વિધ સો લેપ લગાવે, યહ ઉપદંશ કી શ્રેષ્ઠ કહાવે.

મંજિષ્ઠાદી કવાથ.

૮ સુંઠ, મરી, પીપળ, ચિરાયતા, અતિવિશ, સંભાલુ, અમલ-
તાસ, ત્રયમાણુ, ખેરસાર, કડાની છાલ, પાકા, નસોત્તર, કુટકીરી,
બંને હળદર, પિત્તપાપકા, અકુસો, ઇંદ્રાયણુ, જવાસા, ઇંદ્રજવ, ફૂંઢ,
અંડની જડ, લીંબડાની છાલ, ચિતા, શતાવરી, ભોરંગી, ચંદન,
કચુર, ધાવડીનાં પુલ, છડ, પાડલ, નસોતર, માલકાંકણી, ને વાલા,
દંતી, વૃક્ષ વિશેષ જડ, દાકનાંખીજ, ચંદન, મુડી, વાવડીંમ, કાયાફળ,
અરણી, કંજુઓ, ધાવડીનાં પુલ અને જડ બંને ભેગાં દેવદાર, મોથ,
કલગદ્દા, પટોલપત્ર મજઠ, ત્રિફળા, કુલપ્રિયંગુ, ગિલોય, આદી,
વજ, પોહકરમૂલ ભાંગેરો, એનો ' કવાથ પીવાથી સર્વ પ્રકારનો
ઉપદંશ કોડ-કુટ, રક્ત વિકાર મટે છે.

કલવણું નિદાન.

નપુરક થવાનાં કારણ—જન્મથી, વીર્યના દોષથી, ઈંદ્રિયના
બિગાડથી, વૃદ્ધાવસ્થાથી, અત્યંત ખાટાં ખારાં પીણાં પીવાથી, હસ્ત
ક્રીયા અને અત્યંત ગરમ ભોજન, દહીં આદીના સેવનથી અને ઘણા
દિવસ સ્ત્રી સંગ નહિ કરવાથી તથા યોની રોગ, ગૃહસ્થ કન્યા સાથે
સંયોગ કરવાથી અને પુરુષોની સાથે નિદિત ક્રમ કરવાથી એમ
કેટલીએ પ્રકારનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ બીજેપદ્માત લક્ષણ—એમાં વીર્ય પીણું ને શરીર દુર્બળ થઇ
જાય છે અને સ્ત્રીની ઇચ્છા રહેતી નથી. અને પાંડુ રોગી, શ્વાસ,

કમલો, અનાયાસ વગેરે રોગો થઈ જાય છે. ધ્વજભંગનાં લક્ષણ:-
ચૈતન્ય થઈ સત્વર અચૈતન્ય થઈ જાય અને સૂજીવનું, પીડા, લાલ-
વરણ હોય તથા ફેલા વગેરે હોય ચોખ્ખાના ધોવણ જેવો કાળો
લાલ શ્રાવ વહે, સૂત્રતાદિક આચાર્યોએ એને પાંચ પ્રકારનો કલો છે:-

૧ ધર્મિક—૧ સૌ મૈથિક, આસોક્ય, મહાપાંડ.

૧ ધર્મિક—૨ બીજને જોઈ ઉત્સાહ થાય.

૩ સૌગંધિક—જે મુંઘવાથી ઉત્સાહ થાય.

૩ કુંભિક—નિંદિત કર્મ કરવાથી ઉત્સાહ થાય.

૪ આસોક્ય—માતા પિતાના અદ્ય વીર્યથી થાય છે.

૫ મહાપાંડ—જે સ્ત્રીથી વિપરિત સતસંગ કરવાથી પેદા થાય
છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે બાવ પ્રકાર આદિમથોમાં સાત પ્રકાર
લખ્યા છે.

કલીવાની ચિકિત્સા.

૧ ગોખરં, ઇલ્લ, બીજ, અસગંધ, સતાવરી, સફેદ-ધોળી
મુસળી, સેંબલનાં ફલ, ભારંગી, કુટ, કોંછ, ખરેટી, મરચાં-મરી,
મોચરસ, અને સાકરને સમાન ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી મધની સાથે
સેવન કરવું.

૨ કોંછ, ગોખરં, સેંબલનું મૂળ, અને સાકરનું સેવન કરવું.

૩ સફેદ ચોટની, શતાવરી, મુલેટી, ગોખરંનું ચુર્ણ સાકર
અને દૂધ સાથે પીવું.

૪ તલ, ગોખરંનું ચુર્ણ બકરીનું દૂધ સાથે પીવું.

૫ સોનામુખી, મધ, શુદ્ધ પારો, લોઢાનું ચુર્ણ, શુદ્ધ વાવ-
ડીંગ એ સર્વને મધની સાથે ચાટવું.

૧ ગિલોયનું સત્ત્વ, અપરખ બસ્મ, હરતાલની બસ્મ, ઇલાયચી, ખાંડ, પીપળ એને મધમાં મેળવી ચાટવું.

મહનમંજરી ગોળી—ચાર ભાગ અપરખ બસ્મ એ ભાગ અંગબસ્મ એક ભાગ પારાની બસ્મ, એ ત્રણેની ખરોખર ભાંગ, દાલચીની, તેજપાત, ઇલાયચી, નાગકેસર, જયફળ, કાળાંમરી, પીપીર, સુંક, લવીંગ અને જવંત્રી દરેક એ તોલા લઈ ખારીક ચુરણ કરી બમણી ખાંડમાં મેળવી મધ અને ઘી મેળવી લાકુ બનાવવા અને બળને અનુસરી ખવરાવવા.

અપરખ પાક—ઉત્તમ પાકેલી કરીનો ૧૦૨૪ તોલા રસ લઈ તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ અને ૬૪ તોલા ઘી, ૩૨ તોલા સુંક, ૧૬ તોલા કાળાં મરી, ૮ તોલા પીપર, ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિપર માટીના વાસણમાં પકાવવું. જ્યારે તે ગાઢું થઈ જાય ત્યારે તેમાં ઘાણા, જીરું, હરડે, ચૌતા, નાગરમોચ, દાલચીની, કાલી-જીરી, પીપલીમૂલ, નાગકેસર, ઇલાયચીના દાણા, લવીંગ, જયફળ, દરેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ કરી ઉપરની ઔષધીઓમાં નાખી ઠંડુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી માટીના વાસણમાં રાખી એક એક તોલો જમતા પહેલાં લેવું.

અર્શ રોગનું નિદાન.

કસાયેલા, ચરકા, કડવા, લુખા શીતલ, અને તીક્ષણ, બોજન, વધારે કરવાથી, અને મિથ્યા અદાર વિહારથી તથા અત્યંત ચરકા, ખાટા, ખારા પદાર્થોના સેવનથી તથા ઉષ્ણ શીતલ, આદિ દેશમાં રહેવાથી, અત્યંત કસરત કરવાથી અતિ પરિશ્રમ કરવાથી, એ રોગ ૭ પ્રકારનો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ વાતાર્શિ લક્ષણુ—એમાં મસા સુકા ચમચમતા, કાળા, લાલ, પાંકા વિશદ, કર્કશ, ખુરદરા, મોટા, ખજુર, કપાસના ફળ જેવા, કદંબના ફુલ જેવા મુરઝાયેલા થાય છે. તથા માથામાં પશવાડામાં ખભામાં, કમરમાં જાંઘમાં, પેઢામાં, વધારે દરદ થાય છે. આમ-ડીનો રંગ, નખ, નેત્ર, મુખ, વિષ્ણુ કાળાં થઇ જાય છે, અને ઉદર રોગ ઉત્પન્ન થઇ જાય છે.

૨ પિતાર્શિનાં લક્ષણુ—એમાં મસાનો રંગ પીળો, લાલ, સફેદાઇ પર હોય છે અને કામળ, સિથિલ, પોપટની જીભ જેવા હોય છે. અને એ મસામાંથી વાસયુક્ત રૂધીર નીકળે છે તથા શરીરમાં દાહ, ગુદા પાકવી, જ્વર પશીનો, તરશ મૂર્છા, અરૂચી થાય છે, વિષા લીલા, પીળા, કાલ રંગની ગમે આમસ યુક્ત દોડી થોડી ઉતરે છે, અને શરીરનો રંગ પીળો પડી જાય છે.

૩ કફાર્શિનાં લક્ષણુ—એમાં મસા સફેદ, ઉંચા મોટા ચીકણા ગોળ, ભારે, કઠન, કરીલ, કટહઠ, ગાયના રતન જેવા થાય છે. તથા ગુદા મુત્રાશય, નાભીમાં આકર્ષણુ જેવી વેદના થાય છે. ખાંસી શ્વાસ, ઉબકા અરૂચી, પીનસ, પ્રમેહ, મુત્રકૃચ્છ, જઠરાગ્નિ મંદતા, વમન, અતીસાર સંગ્રહણી—આદિરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૪ રૂધીર અર્શિ—એમાં લોહી વહે છે.

૫ ત્રિદોષ અર્શિ—જેમાં ત્રણે દોષ હોય છે તેને ત્રિદોષ અર્શિ કહે છે.

૬ સ્વાભાવિક અર્શિ—જે જન્મથીજ હોય છે તેને સ્વાભાવિક અર્શિ કહે છે.

અર્શ રોગ ચિકિત્સા.

- ૧ લવણ અર્ક પત્ર તિલ તેલ, અમલ દગ્ધ કરે યહ સમમેલ;
મધ્ય સેંગ વ ઊણુ જીતોય અથવા અમલ સો પીવે સોય.
- ૨ પાદા વિલ્વ અજવાયણુ આન, સદૃષ્ટ્યવ રસોત પધાન;
યહ સમ ચુરણુ પીવે જોય ખાત રક્ત અર્શ કો ખોય.
- ૩ ચન્દન ઓર ચરાયતા આન, ધનિયાં તિકતાણુ આહાં ડાન;
ઘનકો કવાથ કરે જો ખનાય, પીવે રક્ત અર્શ મિટ જાય.
- ૪ રસોત દહી મેં લોલ પિલાવે નાશ રક્ત અર્શ હો જાવે.

૫ કરંજાદિચુર્ણુ—કરંજના ફળનાં વકકુત્ર, ચીતા સીંધાલુણુ,
સુંક, ઈંદ્રજવ, અને અરલુનું ચુરણુ જાશની સાથે પીવું.

સમશર્કર ચુર્ણુ—ઇલાયચી ૧ ભાગ, દાલચીની બે ભાગ,
તેજપાત ત્રણ ભાગ, કેશર ચાર ભાગ, પીપર છ ભાગ, સુંક સાત
ભાગ, સર્વને એકત્ર કરી ખારીક વાટી સવની ખરોખર સાકર મે-
ળવી સેવન કરવું.

૭ વિજય ચુર્ણુ—હરડાં, ખેડાં, આમળાં સુંક, મરી, પીપર
દાલચીની, ઇલાયચી તેજપાત, વજ, હીંગ પાઠ, સમ્બી, જવખાર,
હળદર, ચબ્બ, કુટકી, કડાજાલ, ઈંદ્રજવ, પાંચોલુણુ, પીપળીમુળ,
ખેલગીરી, અજમોદ, એ સર્વને ખરોખર લઈ ચુરણુ કરી એ ચુર્ણુને
૧ તોલો અથવા બળના પ્રમાણમાં પાણી સાથે લેવું.

૮ ચુરણુ પાક—નસોતર, માલકાંકણી, દંતી, ગોખર, ચિત્રક,
કચૂર ઇલાયણુ, સુંક, નાગરમોય, વાવડીંગ, હરડે, એ સર્વ બે બે
ટાંક લેવાં, શુદ્ધ મેળવેલો ૮ પગ વિધાયરો ૮ પલ જમીન કંદ

૧૬ પલ એ સર્વને ૮૧૧૨ ટાંક પાણીમાં ઓટવું ઉકાળવું. જ્યારે એથો ભાગ રહે ત્યારે ગાળી લઇ એનાથી ત્રણ ગણો ગોળ મેળવી અવલેહ બનાવવો અને એ અવલેહમાં નસોતર મલકાંકણી, સૂરણ ચિત્રક એને બત્રીશ બત્રીશ પલ અને નાની ઇલાયચી તજ, મરી, નાગકેશર એને છ છ પલ ઉપર બતાવેલા અવલેહમાં મેળવી કાચના વાસણમાં રાખવું, અને બળને અનુસાર સેવન કરવાથી અર્શ-બવા-સીરનો નાશ થાય છે તથા ઉદર રોગ પ્રમેહ આદિ અનેક રોગ પર હિતકારક છે.

પિપ્પલાદિ લેપ—પીપર, સીંધાલુણ, કુટ, સિરસના બીજને થોરના અથવા આકડાના દુધમાં વાટીને લગાડવાથી અર્શ-બવા-સીરનો નાશ થાય છે.

કસી સાધ્ય—લીલો કસીસો, સીંધાલુણ, પીપર, સુંક, કુટ, કલહારી, પાશાણુભેદ, કુવેર, દંતી, વાવડીંગ, ચીતા, હરતાલ, મેન ફળ, કટેરીનો કલક બનાવી થોર અને આકડાના દુધમાં મેળવી ચારગણા ગૌમુત્રમાં નાખી તેલમાં ઉકાળી જ્યારે તેલ બાકી રહે ત્યારે કામમાં લેવું.

દંતીનું તેલ—દંતી કન્નેર, કશીર વિડંગ, એલુવા ચીત્રા, સીંધાલુણ આકડાના દુધમાં મેળવી તેલમાં ઉકાળી જ્યારે તેલ શેષ-બાકી રહે કામમાં લેવું.

અધકુટાબદી ઘૃત.

કાગડ ફલ નીલોત્પલ લોધર, ધાવે અર પાવો ગજકેશર;
યહ સમ ચુરણુ ઘૃત જી મિલાય, મન્દ અગ્નિ સો તલક પકાય,
ખાવે રક્તઅર્શ હોય નાશ, શુભ ઉદરકા કરે બિનાશ;

શતપુષ્પા ધૃત.

શતપુષ્પા અરૂ ભષડે આન, બલાદાલ હલદ પુન દાન;
 પુષ્પણિ વટ જટા મંગાવે, રૂવલ પીપલ જટા મિલાવે,
 નાગર વહ દો દો પલ જન, ચાર પ્રસ્થભર કવાથ પ્રમાન;
 પ્રસ્થ એક ઘત તારો પાય, કર્ષ કર્ષે યહ વસ્તુ રલાય.
 જીવતી ગલ મરચા લેહુ, કોડક લીંગ ચન્દન લખ એહ;
 દેવદાર ત્રિપ્તા અરૂ કેસર, કુલ શાસ્ત્રી પિત્તવગીર મત્થર.
 મજ્જા મોચરસ અવર અતીમ શાલપણિ પ્રિયંગુ પાકા પીમ.

જલ કે કમલ અવર ચલ કમલ;

કડવારી લઘુભૂ આમલી કાય ફલ.

લુણક રસ દોષ પ્રસ્થ પ્રમાન, ઘત સાથે પુન કર હૈ દાન;
 ત્રિદોષ અર્થ શાય મિટજાવે, શલ પ્રવાહી રક્ત જવાવે.
 મંદ અગ્નિ ગ્રહ અંશ વિનાશે, રોગ જય તમ સુખ પ્રકાશે.

ભગંદર રોગનું નિદાન.

ભગંદર થવાનાં કારણુ:—કસાયેલા, લુખા વગેરે પદાર્થો
 ખાવાથી વાયુ અત્યંત કુપીત થઈ ગુદાની પાસે ફેલી પેદા કરે છે
 તેને ભગંદર કહે છે. એ પાંચ પ્રકારનાં છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ,
 ત્રિદોષજ અને શલ્યજ.

પિત્તજ ભગંદર—પિત્તને કુપિત કરનારા પદાર્થોથી કુપીત
 થયેલું પિત્ત ગુદાની આજુમાં લાલ રંગની ફેલી પેદા કરે છે. અને
 જલ્દ પાકી તેમાંથી ઉંટના જેવી દુર્ગંધવાળી રસી વહે છે.

કફજ ભગંદર—એમાં કાળા રંગની ફેલી થઈ ખુજલી
 આવી ગાદો આવ નીકળી અલ્પ પીકા થાય છે.

વાતજ ભગંદર—એમાં કાળા રંગની ફેલ્લી થઇ દરદ વધારે થાય છે અને જાડા-ગાંઠો આવ નીકળે છે.

ત્રિદોષ ભગંદર—એમાં અનેક પ્રકારની પીડા, અનેક પ્રકારનાં વરણ હોય છે અને અનેક પ્રકારનો આવ નીકળે છે.

શાદ્યજ ભગંદર—એ ખંજોળવાથી અથવા કાંટા વાગવાથી થાય છે. એની અપેક્ષા કરવાથી એમાં કણી પડી જાય છે અને ગુદાની પાસે અનેક વરણ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભગંદરની ચિકિત્સા.

૧ વડનાં પાન, ઇંટ, સુંક, ગીંજોય, અને પુનરવાને વાટીને લગાડવાથી ભગંદર મટે છે.

૨ અમેલીના પાન, વડનાં પાન ગીંજોય, સુંક, સીંધાલુણ, એને જાડી છાશમાં વાટીને લગાડવું.

૩ નસોત્તર, તલ, મજક, જમાલગોટો, સીંધાલુણ એને ઘીમાં મેળવીને લગાડવું.

૪ હળદર, આકડાનું દુધ, સીંધાલુણ, ગુગળ, કરેણ, ઈંદ્રજવનો કવાથ કરી તેનું માલીસ કરવાથી એ રોગ મટે છે.

૫ ત્રીફલા ૩ ભાગ, ગુગળ ૫ ભાગ, પીપર એક ભાગ, એને મેળવીને ગોળી કરી તે ગોળી ખાવી.

૬ યોગરાજ, ગુગળ, પીપર, પીપળીમૂળ, ચમ્પ, ચીતા, સુંક, શેકેલી હીંગ, અજમોદ, સરસવ, અને જાતનું જીરું, સલાલું, ઈંદ્રાયણ પાઠ, વાવડીંગ, મજપીપળ, કુટી, અતીસ, ભારંગી, વજ, મરોર-ફળી, એ સર્વને એક એક ટાંક અને ૪ ટાંક ત્રિફળા એ સર્વનું

ચુર્ણ કરી એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ ગુગળ નાખી બીમાં મેળવી એ
એ ટાંકની ગોળી બનાવી સેવન કરવાથી સર્વ ભગંદર બવાસીર,
વીર્ય દોષ, ઉદર રોગ દૂર થાય છે,

કચનાર ગુગળ—કચનાલની છાલ ૧૦ પલ, ત્રિફલા ૩ પલ,
ત્રિકુટા ૩ પલ, બરના ૧ પલ, ચબ્ય, તેજપાત, ઇલાયચી, ૪ ટાંક
એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ ગુગળ નાખી એક ટાંકની ગોળી બનાવી
ખાવાથી ભગંદર કંઠમુળ કોઠ, વરણુ આદિ મટે છે.

અન્ય રોગની ચિકિત્સા.

શિર રોગની ચિકિત્સા.

૧ ૭ રતી મુલેડી, ૧૧ રતી વત્સ નામનું બારીક ચુર્ણ સર-
સીઆની સાથે સુંઘવાથી સર્વ શિર રોગ દૂર થાય છે.

૨ ધાણા ૧૧ તોલો, સાકર ૩૧ માસા, તાજા તેલ સાથે
પીવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૩ ત્રિફળા, હળદર, ત્રિલોચ, કરીઆતુ, એનો કવાચ, બનાવી
ગોળ નાખી તેનો નાસ લેવાથી શિર રોગ દૂર થાય છે.

૪ ચંદન, સોસનનું મુળ, વાવડીંગ, ખસ, સુંઠ, ગીલોચ,
આમળાં, દ્રાક્ષ, સાકર, ગાયનું બી મેળવીને ચટણી કરી તે ચાટવી.

નેત્રરોગની ચિકિત્સા.

૧ ત્રિફળા, પોસ્તના દોડાનો કલક કરી તેમાં અપ્રીયુનો રસ
નાખી બારીક વચ્ચની પોટલી બાંધી આંખો પર લગાડવી.

૨ ત્રિક્ષણાનું ચુર્ણ મધમાં મેળવીને તેનું સેવન કરાવવું.

૩ ચંદ્રોદય વટી—હરડે કચૂર, કુટ, પીપર, કાળાં મરી, બહે-
ડાંતી મીઠો શંખતી નાભી, મેનફળ, એ સર્વને સમાન લઘુ ગાયના
દૂધમાં ગોળા બનાવી લગાડવી.

૪ નયન સારણાંજન—પીપળ સીંધાલુણુ, કાળાં મરી, રસૌત,
સમુદ્રપ્રીથુ, સાકર, સફેદ પુનર્વા, હળદર, લાલ ચંદન, મુલેટી, હરડ,
મેનસત્ર, લીંબડાનાં પાન, લોધર, ફટકડી, શંખતી નાભી, બીમસેની
કપુર, એ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમાં તાંબાની મૂસળી-
બત્તાથી કરવું અને તેમાં થોડુંક મધ મેળવી નેત્રોમાં આંજવું.

૫ સુરમો પાંચ તોલાને ૭ માસ સુધી લીંબડામાં ધાલી મુકવો,
પછી તેને કાઢી બારીક વાટી બીમસેની કપુર, મોતી, ત્રીક્ષણા, ફટકડી,
એક એક માસો મેળવી નેત્રો-આંખોમાં લગાવવું.

કર્ણ રોગની ચિકિત્સા.

૧ સુંક, મધ, સીંધાલુણુ, એના કલ્કનું તેલ બનાવી કાનમાં
નાખવું.

૨ લસણુ, અંદરખ, સેજની વરનાંમુલી, ફળાં એનો યોગ રીતે
સ્વરસ કરીને સહન થાય એટલું કાનમાં નાખવું.

૩ આંખો, જાંબુડો, મહુડો અને વડનાં નાનાં કુમળાં કુમળાં
પાનના કલ્કથી પકાવેલું તેલ કાનમાં નાખવાથી કર્ણશ્રાવબંધ થાય છે.

૪ સાજખારના ચુરણથી સંયુક્ત જીરા લીંબુનો રસ કાનમાં
નાખવાથી શ્રાવ દુર થાય છે.

નાસિકા રોગની ચિકિત્સા.

૧ કાયફળ, પોહકરમળ, કાકડસીંગી, સુંક, મરી, પીપર જવાસા અજમાઈન એ સર્વનું ચુરણ અથવા કવાથ અંદરખંના રસની સાથે આપવામાં આવે તો પીનસ રોગ દુર થાય છે.

૨ ત્રિકુટા, ચીતા, તાલીસપત્ર, આમલી, અમરવેલ, ચમ્પ શર્ક, એ સર્વને સમાન ભાગે લેવું અને તેનો ૪ થા ભાગે દાલ-ચીની, તેજપાલ, ઈલાયચી, એ સર્વનું ચુરણ કરી જુના જોળમાં મેળવી જોળા કરી સેવન કરવાથી પીનસ રોગ દુર થાય છે.

૩ વાવડીંગ, સીંધવ, હીંગ, ગુગળ, મેનસલ, વજ, એ સર્વનું ચુરણ સુષવાથી પીનસ રોગ દુર થાય છે.

મુખ રોગની ચિકિત્સા.

૧ હરડાં, કશીશ, લોધર, પીપર મનસીલકુલ, પ્રમંગુ, તેજ-બળ, એના ચુરણમાં મધ મેળવી દાંતે ઘસવું,

૨ સુંક સરસવ, ત્રીફળાના કવાથના કોગળા કરવાથી મુખના શિતાદી રોગ દુર થાય છે.

હીંગ, કાયફળ, ફટકડી, સાજી, કુઠ કાળાં મરીના ચુરણને દાંતે ઘસવાથી રોગ દુર થાય છે.

૪ સુંક, મરી, પીપરને મધમાં મેળવી દાંતે ઘસવું.

૧ ત્રિકુટા પાઠા કૌડ પટોલ સેંધા બોરંગી લે સમતોલ;

મધુ મિલાયકર જિહ્વા લાવે જિબ્હા રોગ નાશ હોવે.

૨ વિડંગ મધા જૂ રસોત મંગાવે જિબ્હા ધોવી રોગ નસાવે;

- ૩ સૂઝી સેવ્ઝા તૈલ મિલાજૈ, તાલુ રોગ પર લેપન કરીજૈ.
તાલુ રોગ હોય સખ નાશ, રોગી કે મન હોત હુલાશ.
- ૪ પાઠા રાસન કૌડ પતાશ, બરચનિવ સમત્રીજૈ પીસ.
ઈનકે કવાથ સાથ મુખ બરે, ગલ સુણ્ડી તાલુ રૂજ હરૈ;
- ૫ વંશ લોચન જૈરિ રસોત મિલાય, તિજકર કંઠ પ્રસાર કરાય.
વિદ્રધિ કણ્ઠ નાશ તમ બનો, અંથકારમત તાહિ પહચાનો;
- ૬ પચમૂલ કે કવાથહિ સંગ મુખ પુરે તો રૂજ ગલ સંગ.
દ્રાક્ષા ફલ સે રસ મુખ પુર, કંઠ રોગ યાતે હોય દુર;
- ૭ પટોલ સુંઠ તુમ્બા ત્રીફલાય, બળિત્રી દોનો રમ્બની પાય,
કૌડ ગિલોય કવાથ સો કરે, મમ્બસયો પિયોપાક મુખ ટરે;
- ૮ દારૂ હલદ ગિલોય બવાન, ચમેલી પત્ર દ્રાખ્ય સમ આન.
ત્રીફલાપાય કવાથ જો કરે, કુરલી કરે મુખ પાક સો હરે;
- ૯ કાલા જીરા કુટ મંગાવૈ, ઇન્દ્રજીવ લેકર તાહિ હલાવૈ.
દિનાતીન યન ચવરણ કરે, મુખ દુર્ગન્ધિ સહિત બળ ડરે;
- ૧૦ બચફલ પીસ લેપ મુખ કરે, તો જાંઘ કો તત્કાલ હરે.
- ૧૧ મસુર દુધમે પીસ રલાય જૂત મિલાય લેપે સુખ પાય;
- ૧૨ કેસર રક્ત ચંદન અરૂલોધર, જસ મજ્જા મુલત પત્ર વર,
કુટ ગોરોચન હલ્દી ખાલ, દારૂ હલ્દી નાગ કેસર રાલ;
કુલ અયંગ બડકે અંકુર અંકુર ચંબેલી ચાત મોમ સરસો બચધર
તુલ્ય તેલ વિધ પાય પકાય, મંદામિ સો તાહિ મલાય;
તેલ રહે જખ પુન કર જાને, મદન કરે મુખ જાંઘ હાને.

ઉદર રોગની ચિકિત્સા.

નારાયણ ચુરણ—અજવાયન, હાઉવેર, ધાણા, ત્રિકુળા, કાળુ જીરું, કલોંજી, પીપળીમુળ, અજમો, કચૂર, વજ સતાવરી, જીરું, સુંક, મરી, પીપર, સોંફ, ચીતા, જવખાર, સજી, પોહકરમુલ, કુટ, પંચ-લુચી, વાવડીંગ એ સર્વને સમાન ભાગ નસોત્તર, ૨ ભાગ, ઈંદ્રાયન ૨ ભાગ, યુચ ૪ ભાગ એ સર્વનું ચુરણ કરી કમથી પીએ તો સર્વ રોગ દૂર થાય.

સિંહનાદ ગુગળ—ત્રિકુળા, ખસ, વાવડીંગ, સુંક, મોચ, દંતી, ચીતા, રાખના, ગિલોય, કટસેના, દેવદાર, હળદર, પીપળીમુળ, ઇન્દ્ર-ચમ્પી, ગજપીપળ, એ સર્વને સોળશૈર પાણી તથા સર્વ ઔષધીઓ બરાબરગુગળ મેળવી ઉકાળવું જ્યારે અડધું પાણી રહે ત્યારે ગાળી લેવું પછી મંદામીથી પકાવવું જ્યારે જાડું થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ત્રિકૂટા, વાવડીંગ ગિલોય, દારૂહળદર, તજ, તેજપાત, ઇન્દ્રાયમ્પી, નસોત્તર, એને સવા સવા ટાંક લઈ ચુરણ કરી ઉપર લખેલી ઔષ-ધીમાં નાખી પછી ચીકણા વાસણમાં રાખી જવ અથવા અનાજના ઢગલામાં એક મહીના સુધી રાખી પછી બળ અનુસાર સેવવાથી સર્વ ઉદર રોગનો નાશ થાય છે.

મહાણી રોગની ચિકિત્સા.

૧ જાતીફલાદિ ચુરણ—જયફળ, લવીંગ ઇલાયેચી, તેજપાત, દાલચીની, નાગકેસર, કપૂર, ચંદન, સફેદ તલ, વંશલોચન, તમર, આમળાં, તાલીસપત્ર, પીપર, હરડે, કલોંજી, ચીતા, સુંક, વાવડીંગ. કાળાં મરી એને બરેબર લઈ તે સર્વની બરાબર ભાગ લઈ બારીક

ચુરણ કરી તે સર્વની બરોબર સાકર મેળવી દર રોજ ૧ તોભો ખાવાથી ગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૨ સજ્જિરસચુરણ—નાગરમોઘ, અતીવિશ્વ, બેલગીરી, ઇંદ્રજવ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ચુરણ કરી મધ સાથે સેવન કરવું.

વાજકરણ રસાયન.

રસાયનના સેવનથી આવરદા લાંબો થાય છે, સ્મરણ શક્તિ વધે છે, તથા મગજ, આરોગ્યતા તરુણતા, દેહ અને ઇંદ્રિયોનું બળ વધી સુંદર કાંતી થાય છે.

૧ પ્રાતઃકાલમાં બ્રહ્મોનો રસ ગિલોયનો સ્વરસ, શંકા હોલીનું મુળ, તથા પાનનું તથા મુલેઠીનું ચુરણ સેવવાથી બલ શુદ્ધિ અને અમી વધે છે.

૨ મધ, પીપર, અને સીંધાકુંડુ સાથે વંશલોચન ચાટવું.

૩ શતાવરી, ગોરખમુડી, ગિલોય, હસ્તિકર્ણ, પલાસ, કાળી મુસળી એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ મધ સાથે ચાટવું.

૪ વિદારી કંદના ચુર્ણને વિદારી કંદના સ્વરસમાં ૨૧ ભાવના આપી ઘી તથા મધ સાથે સેવવું.

૫ આમળાના ચુરણમાં આમળાના રસની એક ભાવના આપી સાકર સાથે મેળવી ઘી તથા મધ સેવવું.

૬ મુલેઠીના એક કર્ષ ચુરણને દુધ સાથે પીવું.

૭ ગોખરૂં, તાલમખાના શતાવરી કૌચબીજ, નાગરવાળા, ખરેટી એનું ચુરણ દુધ સાથે પીવું.

૮ કૌયમ્બીજ, સાડી ચોખા, મુણેરી, બી, અને મધ મેળવી ખાવું,
૯ વૃદ્ધ સીમલાના મુળનો રસ સાકર સાથે પીવો.

૧૦ લઘુ સીમલાનું મુળ અને તાલમખાનાનું ચુરણ બી સાથે પીવું.

સૌભાગ્યવતી: મુંઠ.

બારની મુંઠ પાંચ શેર ગાયના દુધમાં શેકવી, પછી એ મુંઠનો ૨૦ શેર ગાયના દુધમાં માવો કરવો પછી વીશ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં એ માવો નાખવો. પછી જયફળ, હરડે, બહેડાં આમળાં, બંને જીરાં, ધાણા, સોંઠા છલાયચી, પીપર, નાગરમોચ, નેત્રબાલા, દ્રાક્ષ, વીંદારી કંદ, બીમસેની કપુર, ખુદારે એ સર્વ ૨ એ ટાંક લેવાં અને નાળીએરનું છીણુ ૧૨૮ ટાંક, સીલાજીત ૩૨ ટાંક, ચિરોંજી ૩૪ ટાંક નસોનર ૧૨૮ ટાંક એ સર્વને ખાંડી ચાળી ઉપરની ચાસણીમાં મેળવી ગોળી બનાવી બલને અનુસરી સેવવાથી હરેક પ્રકારના બી રોગ દૂર થાય છે અને વાંઝણી બી પણ પ્રગવતી થાય છે.

ગોરા અને ખુબસુરત બનવાની દવા.

ચંદન—સુખડનું તેલ ૧ તોલો, ગ્લેસેરિન ૧ ડ્રામ, ગુલાબનો અર્ક ૨ ૭ ટાંક, રસકપુર એ રતી, બદામ એ ૭ ટાંક, કેશર ૧ તોલો, એ સર્વને મેળવી પ્રાતઃકાલમાં મુખપર ચોળવાથી ચહેરો મુંદર થાય છે.

ઉપદેશ.

કેશર, કપુર લાલચંદન, જાર, જમ્બીલા, નાગરમોચ, ગોખરું, હળદર, ચિરોંજી, પોસ્તદાણા એ સર્વને એક એક તોલો લઈ કસું

બીનાં ફુલ બે ૭ ટાંક, બદામ ૧ ૭ ટાંક, એ સર્વને એકત્ર કરી
કરીરે ચોખ્ખા પછી સ્નાન કરી ચમેલીના તેલનું મર્દન કરી
સ્નાન કરવું.

મુખકાંત સાર.

ઓઠસાઇટ ઓઠ બિમથ એક ઔસ અને મેગનેશીઆકપ્પિ ૪
ઔસને મેળવી મુખપર ચોળવું.

ગાલપર ગુલાબી રંગ કરવો.

ગુલાબજળ ૩ ઔસ, ગુલાબનું અત્તર ૩ માશા, કુરમાઇન
૪૦ અર્ધા ડ્રામ, વોટર એમોનિયા ૧ ડ્રામ. એ ચારેને એક
શીશીમાં મેળવી રાખવું અને ગાલોપર હમેશાં લગાવ્યા કરવાથી
ગુલાબી રંગ થઇ જાય છે.

હોઠોને લાલ કરવાની રીત.

ગુલાબનું અત્તર ૩ માશા, સફેદમીણ ૧૧૧ તોલો, રતનજ્વેત
૩ માશા. બદામરોગન ૨૧૧ તોલા, પ્રથમ બદામ રોગનમાં મીણ
નાખી દેવતાપર ગરમ કરી તે ઓગળી જાય એટલે રતનજ્વેત મેળવી
દેવતાપરથી ઉતારી ગુલાબનું અત્તર મેળવી તે હોઠો પર લગાડ્યા
કરવાથી હોઠ સુવાળા અને લાલ થઇ જાય છે.

વાળ ધોવાનો મુમસાલો.

છારછખીલો, નાગરમૌથ, આવળાં, અનારનાં છોડાં, એ સર્વને
ત્રણ ત્રણ માસા અને કપુર એક માસો, કેસર ૧૧ માસો, જમફલ,
જાવંત્રી, એક એક માસો, સોડા અરધો માસો, અને સરસોપીલી

ત્રણ તોલા એ સર્વને એકત્ર કરી પીસી પાણીમાં ઘેળી માથામાં ખૂબ યોળી ગરમ પાણીથી ઘોઈ નાખવાથી માથાના વાળ કાળા અને સુંવાળા રહે છે અને માથામાં ઠંડક પડી જાય છે.

દાંત મંજનની બનાવટ.

બદામના છોડાંની રાખ, સોપારીની રાખ, એ બંને એક એક નવટાંક, અને ફટકડી ખારો અથવા મીઠું, લવીંગ, ધલાયચી, જાયફળ, જવંત્રી એ સર્વને એક એક તોલો લઈ એ સર્વને ખારીક પીસી દાંતે ધસવાથી સર્વ રોગ દુર થાય છે.

મસ્તીની બનાવટ.

લોહચુરન ખારીક ૨ તોલા, માળખુલ ૧ તોલો, ફટકડી અને તુતીઆનાં પુલો અને કાથો લાલ, લીલો કરીસ છ છ માસા અને સોનામુખી રૂખી મસ્તકી, ૨ માસા બદામના છોડાંની અને સોપારીની રાખ એક એક તોલો એ સર્વને ખારીક વાટી દાંતે ધસવાથી દાંતના સર્વ રોગ દુર થઈ જાય છે.

મુંખ મુગધિ કરવાનો ઉપાય.

૪ શુશક, ઈંદ્રિ વર પુલ મગાવૈ તુંદલ જલ સંગ તામ્ર પિસાવૈ; સાયંસમે તાતિદાંપાય, મુંખ મુગધહો જૈવશાય.

તાંબુલ વિહારની બનાવટ.

લવીંગ, જાયફળ, જવંત્રી, કાથો, કેસર ધલાયચી, એને એક એક તોલો લેવાં અને એમાં એક માસો ચિત્રાચુત, એક તોલો અત્તર મેળવી ગોળાઓ કરી પાન સાથે ખાવી.

તમાકુની સુગંધિત ગાળીની બનાવટ.

સારી પાશેર તમાકુનાં પાંદડાંને પાણીમાં ઉકાળી તેને જોશ આપી ઉતારી લેવાં અને તેમાં લવંગ, જાયફળ, જવંત્રી, ઈલાયચી, કેશર, કેવડાનું ચુરણ, ખારીક વાટીને મેળવવું અને રાખી મુકવું પછી તેને ખરલ કરી-ધુંટી નાની ગોળાઓ બનાવવી.

મોઢાપરના ડાઘ તથા ખીન્ન દુર કરવાનો ઉપાય.

૧ જે સીમલાના ઝાડનાં કુંખળો આઠ દિવસ વાટીને મોઢા પર લગાવે તો મોઢા પરના ડાઘ, ખીન્ન કરોળીયા દુર થાય છે.

૨ ધાણા, વજ, માખણ, એ સમ લાગે લઘ મોં પર ચોળવાં.

૩ સરસીયું અને તેલને જવખાર સાથે મેળવી ચોળવું.

૪ વજ, લોધર, ઉશીર, ઘી, રાજ, દુધ, પીળાખરનાં પાન, હળ-દર સાથે વાટી મુખ પર ચોળવાથી મુખ કમળ જેવું ઘઘ જાય છે.

શરીરના પરસેવાની દુર્ગંધ દુર કરવાનો ઉપાય.

૧ ચંદન-મુખડ, ઉશીર, કરંજનાં પાન, કાલપરેડાંની મીઠી, અગર, નાગકેસર કપુરને વાટી ચોળવાથી દુર્ગંધ દુર થાય છે.

૨ ઉશીર, કાલોઅગર, ચંદન, તેજપાન, નેત્રખાલા એ સર્વને વાટી શરીર પર ચોળવાથી શરીરમાં સુગંધ આવે છે.

૩ જે સ્ત્રી કુટુંબ ચુરણ મધ અને ઘી સાથે અને તાતમાનાનું ચુરણ મેળવી હમેશાં સેવન કરે તો મોઢાની દુર્ગંધ દુર થઈ મુખથી આવના લાગે છે.

વાળ કાળા કરવાનો ઉપાય.

૧ ચોંટનીનાં ખીનું ચુરણ, કાંઈ, એલા દેવદાર, સમભાજે લઈ ચુરણ કરી ભાંગરાના રસની ભાવના દઈ તે ચુરણને વાળમાં ધસવાથી વાળ કાળા થઈ જાય છે.

૨ મોચ, સરસવ, લિશીર, હરડે, આમળાં એનો કવાથ કરી વાળના મૂળમાં ધસવાથી વાળ મેઘ જેવા કાળા થઈ જાય છે.

૩ વાવડીંગ, ગંધક, કમળ એને ગૌમુત્રમાં સિદ્ધ કરી કડવા તેલમાં પકાવી વાળમાં ધસવાથી વાળ સર્વ જીવો અને લીખો મરી જાય છે.

૪ લીલાં કમળ, સરવ, નાગકેશર, આમળાં એ સર્વને વાટી લેપ કરવાથી સર્વ લીખોનો નાશ થાય છે.

ઋતુચર્યા.

જેતું નામ કાળ છે તે સર્વ ઔશ્વર્યવાળો છે, તે કસાથી ઉત્પન્ન થયો નથી, અને તેનાં આદિ, મધ્ય અને અંત નથી, તથા સમસ્ત રસોની વિપત્તિ અને સંપત્તિ તથા મનુષ્યોના જન્મ મરણ એ કાળને સ્વાધિન છે. એમાં સૂર્ય ભગવાનની રાશિઓમાં ફરવાથી ૬ ભાગ કર્યા છે તે દરેક ભાગને ઋતુ કહે છે.

૧ હેમંત રૂતુ માર્ગશીર્ષ અને પોષ એ શીતલ, અલંત રૂક્ષ વાયુ અને અગ્નિને વધારનારી હોય છે. એમાં પ્રાતઃકાલમાં બોજન ખાટા મીઠા તથા ખારા રસો ખાવા. શરીરે તેલ મદન કરવું, પૌષ્ટિક અન્ન, અન્ન અને તેલ ખાવાં, કેશર કરતુરી અગર વગેરે પદાર્થોનું સેવન

કરવું. ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું, ઓળીથી સ્નેહ કરવો ગરમ કપડાં પહેરવાં એ શીશીર રૂતુમાં કરવું જોઈએ.

૨ વસંતઋતુ—માઠા અને ફાગણ—એમાં શીત-ઠંડી વધારે હોય છે અને વાયુ રસને ખેંચે છે, તેથી રક્ષતા વધારે થાય છે. વિશેષે કરીને એમાં હેમંત રૂતુ પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ.

૩ વસંત રૂતુમાં વમન તથા રેચક આપધિયોનું સેવન દૂધ સાથે કરડેનું ખાવું, વ્યાયામ કરવો, ચૂરણથી શરીર મર્દવું કર કફકારક ફાગણા કરવા, બહુ અનેક જાતના ચોખા, મગ, સાડી ચોખા ખાવા ચંદન કેસર અગરનો લેપ કરવો તથા જે પદાર્થ રક્ષ તીક્ષ્ણ, ગરમ, હલકા હોય તેનું સેવન કરવું હિતકારક છે. મીઠી ખાટી અને ચીકણી વસ્તુ, દીવસે સુવું તથા જે કડીનતાઈથી પચે એવા પદાર્થોનું સેવન છોડી દેવું.

૪ શ્રીષ્ઠઋતુ—જેઠ અને અષાઢ માસમાં જે પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ સિન્ધુ, શીતલ, હલકા, અને દ્રવ્યરૂપ હોય તે ખાવા, ખીર, ખાંડ, સતુ, ખરબુચ, ખાંડની સાથે ખાવાં, સાડીચોખાનો લાત અને માંસ-રસને ખાવા, ચંદનીમાં સુવું, તથા દિવસે સુવું, ચંદનનો લેપ કરવો. શીશલ જલાદિનું સેવન કરવું તેના ચરકરા, ખાટા પદાર્થોનાં સેવનનો ત્યાગ કરવો, તથા ગરમીમાં, સ્ત્રી પ્રસંગ અને પરિશ્રમનો ત્યાગ કરવો.

૫ વર્ષાઋતુ—એ શ્રાવણ અને ભાદરવામાં વાયુ પ્રવળ થાય છે. માટે તેની શાંતીને સાફ મીઠાં ખાટાં, નીમકવાળા રસોનું સેવન કરવું, અને પસીનો લેવો, શરીરને રગડાવવું, દહી ગરમ પદાર્થ, બહુ શાલિધાન્ય, અઠદનું ભક્ષણ કરવું, ઠંડા ઝરાનું પાણી પીવું પૂર્વની

હવા, વર્ષામાં પડળવું, તાપમાં રહેવું શરદીમાં-ખુશ્મામાં સુવું, નદી કાનારે રહેવું, અતિ શ્રમ કરવો. દિવસે સુવું, રક્ષ પદાર્થનું સેવન અને સ્ત્રી પ્રસંગ છત્યાદિનો ત્યાગ કરવો.

૬ શરદઋતુ—આસો અને કાર્તિક એમાં ઘીનું સેવન, મધુર, કસાયેલા કડવા રસને ખાવા, દુધ પીવું, શીતલ અને હલકા પદાર્થોનું સેવન, સ્વચ્છ સાકર, શેરડી, ખારી, ઘાંઠું, જવ મગ અને શાલીચોખા ખાવા, નદીનું પાણી પીવું, કપુર, ચંદન, પુષ્પ અને સફેદ કપડાનું સેવન મિત્રોમાં બેસવું, મધુર વચન બોલવું, સરોવરમાં સ્નાન કરવું, રેચન કરવું, ફક્ત બોલાવવી હિતકારી છે, દહી ખાવું, વ્યાયામ કરવો, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ગરમ, કડવા પદાર્થોનું સેવન, દિવસે સુવું, તાપમાં કરવું, ખરફ ખાવો એનો ત્યાગ કરવો.

પાંચમું અંગ.

પશુ પક્ષી જાપા સ્વરજ્ઞાન, શુક્ત અર્થાત જ્ઞાનવરોની બોલીઓ, અને શુક્ત, શિવમૂર્તિ ભગવાને પોતાના યોગગળથી જે જે શાસ્ત્રો નિર્માણ કર્યા છે એ સર્વ સંસારનો ઉપકાર કરવામાં પ્રથમ શ્રેણીઓ છે. આદિશાસ્ત્ર કે જેના આધારપર કોકશાસ્ત્ર રચાયું છે, બીજાનું સ્વરોધ્ય શાસ્ત્ર કે જેના નિયમ પ્રમાણે ચાલવાથી મનુષ્ય પોતે મહા યોગીરાજ બની પોતાનું તથા બીજાનું અંધન તોડી શકે છે.

તૃતીય સામુદ્રિક—ચતુર્થ મંત્ર, મંત્ર, તંત્ર, પાંચમું પશુ જાપા સ્વર જ્ઞાન આદિ અનેક શાસ્ત્ર નિર્માણ કર્યા છે કે જેનું શ્રવણ મનન કરવાથી મનુષ્ય સિદ્ધ અસિદ્ધનું ફળ પુરત જાણી લે છે. એમાં શક

નથી કેએ ગુપ્ત રહસ્ય ધર્મ વિચિત્ર છે. સંસારમાં જેટલી જાતનાં પશુ પક્ષી છે એ સંપૂર્ણ પ્રકારે મનુષ્યને શુભાશુભની સુચના આપી રહે છે. જે મનુષ્ય એમની બોલી સમજે છે તે લાભ મેળવે છે, અને જે નથી સમજતા તે નુકશાન વેડે છે. અમે આ જગાએ માત્ર થોડાં પશુઓની બોલી લખીએ છીએ અને તે શીખવાની રીત અને વિસ્તાર પૂર્વક પશુપક્ષીઓની બોલી જાણવાને અમારી શાકુનિકવિદ્યા મંગાવી તે બેવાથી સમજશે.

શાકુનિક શાસ્ત્રોમાં પક્ષી પાંચ પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યાં છે: તેથી અમે તેનું સદૃશ રીતથી વર્ણન કરીએ છીએ.

કાક સ્વર જ્ઞાન.

કાક એટલે કાગડો એ પક્ષી ૩૨ પ્રકારની બોલી બોલે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ કું કું કું—એવા શબ્દ બોલે તો લાભ થાય.
- ૨ કાયં કાયં—એવા શબ્દ બોલે તો રાગને હાનિકારક છે.
- ૩ ક્યં ક્યં—બોલે તો પ્રગ્નને હાની થાય.
- ૪ કુરલુ કુરલુ—શબ્દ કરીને બોલે તો કલ્યાણ થાય.
- ૫ કઃ કું કું—શબ્દ કરીને બોલે તો મુકદ્દનાં દર્શન થાય.
- ૬ લ્હનં લ્હનં—શબ્દ કરીને બોલે તો સહસ્રજનોનો નાશ કરે.
- ૭ કુરતં કુરતં—શબ્દ કરીને બોલે તો યુદ્ધ કરાવે.
- ૮ કુયં કુયં—શબ્દ કરીને બોલે તો પરધનથી મૃત્યુ થાય.
- ૯ કાણું કાણું—શબ્દ કરીને બોલે તો શરીરની હાની કે વ્યાધિ થાય.
- ૧૦ કૈ કૈ—શબ્દ બોલે તો સતીનો સમાગમ કરાવે.

૧૧ કાં કાં—શબ્દ કરી બોલે તો લાભ થાય.

૧૨ કઃ કઃ—શબ્દ કરી બોલે તો સહેરમાં કોષ મોટા પુરવતું
જાયું થાય.

૧૩ કુલુ કુલુ—શબ્દ કરીને બોલે સહેરમાં રોગ થાય.

૧૪ કવ કવ—શબ્દ કરી બોલે તો ધનનો લાભ થાય.

૧૫ કેં કેં કેં—શબ્દ કરી બોલે તો ધનનો ઘણો લાભ થાય.

૧૬ કૌં કૌં કૌં—શબ્દ કરી બોલે તો ચોરનો ભય થાય.

૧૭ કી કી કી—શબ્દ કરી બોલે તો જીનો મેળાપ થાય.

૧૮ કૌંવ કૌંવ—એ શબ્દ બોલે તો લક્ષ્મી અને પશુનો નાશ કરે.

૧૯ કુલં કુલં—શબ્દ કરી બોલે તો કલ્યાણ થાય.

૨૦ કોષ કોષ—શબ્દ કરી બોલે ધન પ્રાપ્ત થાય.

૨૧ કલેતં કલેતં—શબ્દ કરી બોલે તો વરસાદ વરસે.

૨૨ કૌં કૌં કૌં—શબ્દ કરી બોલે તો મંજળ થાય.

૨૩ કૈકં કૈકં—શબ્દ કરી બોલે તો ખેતીનો નાશ થાય.

૨૪ કારં કારં—બોલે તો ધન્ય ધાન્યની વૃદ્ધિ થાય.

૨૫ કરતં કરતં—શબ્દ કરી બોલે તો રાજ્યથી ધન લાભ થાય.

૨૬ કરકં કરકં—શબ્દ કરી બોલે તો ધણનાં દર્શન કરાવે.

૨૭ કરકાં કરકાં—શબ્દ કરી બોલે તો લલાષ થાય.

૨૮ કેતં કેતં—શબ્દ કરી બોલે તો રતનની હાની થાય.

૨૯ કરેતુ કરેતુ—શબ્દ કરી બોલે તો જીનો સમાગમ થાય.

૩૦ કૌલ કૌલ—શબ્દ કરી બોલે ધન્ય ધાન્યની પ્રાપ્તિ થાય.

૩૧ કલ કલ—શબ્દ કરી બોલે તો વસ્ત્રાણુપણનો લાભ થાય.

૩૨ કૈકં કૈ—શબ્દ કરી બોલે તો સાધુ મહાત્માથી મેળાપ થાય.

પિંગલા પક્ષી સ્વર જ્ઞાન.

જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે કે એ પક્ષી હમેશાં રાત્રીએજ સર્વ કામ કરે છે તેથી એની બાષા રાત્રીએજ સાંભળવામાં આવે છે.

એ પક્ષી પર્યિવ સ્વર, આર્યસ્વર, તેજસ્વર, ... અનલ અને વાયવીસ્વર, આંતરદ્વિક્ષક સ્વર, દશા કરીને શબ્દોની એક માત્રા, બે માત્રા, ત્રણ માત્રા. પ્લુત બહુ માત્રાનો ઉચ્ચાર કરે છે. તે સમજીને મનુષ્યોને સંપૂર્ણ કવિના શુભાશુભ ફળનો વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે.

૧ ચિલ, ચિલ, ચિલિલિ, ચિલિચિલિ, ચિલિચિલિલિ—એથી ધનનો લાભ થાય.

૨ કિચિ, કિચિ, કિચિચિ, કિચિચિ, કિચિકિચિચિ—એથી ચોરનો ભય થાય.

૩ કુક, કુક, કુકકુ, ગુણુગુણુ, કુકકુકુક, એથી ધન સ્ત્રીનો લાભ થાય.

૪ ચિચિ, ચિચિ, ચિચિચિ, ચીકૂ, ચીગુ એથી રાજાથી રાજ-ગાર મળે.

૫ ચિરા, ચિર, કુરૂર, કિચ—એથી ધનની હાની થાય,

શ્યામા સ્વર જ્ઞાન.

એ પક્ષી દશ પ્રકારની બોલ નીચે પ્રમાણે બોલે છે;

૧-ચિલી ચિલી બોલે ને શ્યામા લાભ કરાવે બારી.

૨-શુલિ શુલિ બહુ શબ્દ ઉચારે તો સમ્પત્તિ દે બારી.

૩-કુચિ કુચિ શબ્દ કરે તો જળમાં હેતુ બતાવે;

- ૪-ચિકુ ચિકુ બોલે તો કાઠ ધરે પાડુનો આવે.
 ૫-કીતુ કીતુ સ્વર મધુર કંઠ કહ શામા કામ બનાવે;
 ૬-શબ્દ અખંડ ધોર મીઠ સ્વર કારજ સિદ્ધ કરાવે.
 ૭-ચિચિ શબ્દ ઇક બાર કહે તો લયકા રૂપ દિખાવે;
 ૮-ચિકુ એક બાણી કહે એસી ધનકા ધામ દિખાવે.
 ૯-ચિર ચિર ને પુકારે સ્યામા કરે કષ્ટકા આગમ;
 ૧૦ ચીકુ ચીકુ શબ્દ દીનતા અર્થ બતાવે ભાગમ.
 ૧૧-દશ બોલીકે ભેદ બતાવે સખલી ન્યારે ન્યારે;
 ૧૨-ઇન્હે સમજ કર; જૈ સવાર અટકે કારજ સારે.

રાવલકા (ધ્રુવ) સ્વર જ્ઞાન.

રાત્રીએ પક્ષી વગર દેખાયે ધ્રુવ શબ્દ ડાબી બાજુએ અથવા પીઠ પાછળ બોલે તો શુભ અને સામે અથવા જમણે હાથે બોલે તો અશુભ જાણવું.

જો હું હું એ પ્રકારે અવાજ કરે તો નહ જાણવું. એ સંભોગના અર્થે હોય તો શુભ જાણવું. અને બોલતી વખતે જો હી એ પ્રકારે દીસ સ્વરથી બોલે તો અશુભ, અને જો ગુરલ શબ્દ કરી બોલે તો શાન્ત છે.

ધરની ઉપર રાત્રીએ બોલે તો દુઃખ અને જો સંતાનના આયુષને લાભ કર્તા જાણવું, અને જો ચાર રાત્રી સુધી ધર ઉપર બોલે તો કાઠ સાગ માણસની હાની જાણવી, અગર સાત રાત્રી સુધી બોલે તો ધરનો નાશ થાય એમ જાણવું અને જો ધરના બારણા પર ત્રણ રાત્રી સુધી ધૂ ધૂ શબ્દ કરે તો ચોરનો લય થાય.

સ્વાન ચૈકાનું જ્ઞાન.

સોરઠા-હજીય પગ તે સ્વાન સ્વાન અંગ ખુજ્યાઈ;
નેન કૂખ કરે કાન તકદિ વૃદ્ધિ જે સુખ કરે.

દોહા-સ્વાન હાલનેપાંચ તે ખને ખાજ નિજ શીશ;
રાજ લાલ અર ઉદર મુખ કણગુદા ધન દીશ.
હૃદય કન્ધ આદર અધિક નાક મહા સુખકાર;
પીઠ સુવા હુનલાલ હૈ ટોહી સુચશ અપાર.

સોરઠા-જો ધન અંગન સ્વાન ખને ખાજ પગ વામ સો,
સો ફલ અશુભ ખખાન કાજ ન કીજે અપશુકન.

દોહા-ગમન સમય જો સ્વાન જિમ ફરકાદે કાન;
મહા અશુભ ફલ કામ કો શકુન શાસ્ત્ર પરમાન.

સોરઠા-સ્વાન ધુને જો અંગ અથવા લોટે ભૂમિ પર;
તો નિજ કારણ લંગ અતિ હી કુશકુન જાનિયે.

દોહા-રસ સમ પહિષી રન ચટયો મિલે તહિત મંગરિ;
સ્વાન મહિષી માનવ લડે દોડે અશુભ વિચાર.

મુસાફરી વખતે અનન્ય શુભાશુભ ફલ.

ગમન કે સનમુખ જો આવે દધિ દુવા ઘત શાળી;
જલ સોં પૂરિતે કૂલ મલય સરસોં સિદ્ધાન્ત મુરાલી.
શંખ કાચ આમવે મછલી મૃતકા ગોરીચન ગોવર,
કપિલા શહત દેવતા પ્રતિમા બીણુ ફલ પકો દર.
પુષ્પ સિદ્ધાસન કજલ ભૂષણ શસ્ત્ર ઔર નાગર વેલ;
વાહન આસન પાલન નાલક ધ્વજ છત્ર હંસ એલ.
મદિરા સપુટ વ્યંજન પેંખ વસ્ત્ર કલસ ઔર ઝારી;

दीप्त अरुमै गज अज्ज जांघ अंकुश और तन सवारी.
 हेम रूप रस ताम जांघ पशु ओक अर्थु हो ताओ;
 माके इल की औषधी मदिरा वनरूपति नव जाओ.
 नव योवन सुन्दरी सुहागिन सुलग आबूषणु सान्ने;
 सन्मुख ते परिणय दीट यल कारज समुज बनावै.
 शुक्ल वरणु शुल वेश त्रिपुन्डी मंगल अयन डियारी;
 कर प्रणाम ऐसे पड़ित हो तुम तहां यलो अगारी.
 जण कान्हे नो कलश लै यले वाम दक्षि पास;
 निश्चय गमनी की करे पूरणु मनकी आश.
 गमनक के सनमुख यल आवै चिन घूम आगार;
 राख कपडवा भूत्र कीय तिण कुटा पदारथ बार.
 लभ कपास अस्थि वल्क की अरु फुले केशकी नारी;
 काली वरत लोह काले तिल उडह जाल भय नारी.
 विष्टा छिपल सर्प औषध गुड तेल याम अरु मज्जा;
 आणी कुटो पात्र लवणु तूणु अरु जाल काष्ट की सिज्जा
 ध्वज पताका यतन होय वा वस्त्र कोष्ठ नभ जवै;
 यणीत बार श्वगेह द्वार नर घात कष्ट युत पावै.
 भर्तार को युद्ध लजे नर ना दर्शन कर पावै;
 कण्ठि परस्पर कुटम माहि नो गमन काल हो जवै.
 रंडी नारी श्याम रंग रूपी रूपी कलह करत मिणे बेधन;
 अते शकुन अशुभ नर समञ्च कण्ठु न जठि निदेषन.
 सन्मुखसो सज आवे संग मे' इदन होय नही कोष्ठ;
 तो सज छलम सिद्ध होयजे और मन याही होष्ठ.

गृह प्रवेश के समय जो सप कहे दर्शन हो जायै;
 भरे नहीं तो निश्चय वह नर रोग धनेरा पावै.
 जो कुत्सा करते में पानी अकस्मात् मिल आवै;
 ताहिनि निश्चय मान पाछित भोजन सुन्दर पावै.
 सप जवन में मुष्प है नर तन शुभ दातार;
 ताही सो नर सकल का कीजै प्रथम विचार.
 स्वेत वस्तु शुभ पुष्प मालधर नर सन्मुख जो आवै;
 मधुर जयन कहै नर निश्चय कारण सकल जनावै.
 जमन करत और भूड मुडाये जिन डाडी जिन भूछ;
 जो सन्मुख ते आवै तो फिर कारण करि जे पूछ.
 नम्र होय नकटा सुत चीना कर पद पंगु जताया;
 जो कारदाय सन्मुख ते आवै नाश करे मन लाया.
 तेही तेज बिभ अगनेही सन्मुख सो यक्ष आवै;
 जनो काज सपही तरियां सो तुर्त लंग हो जावै.
 नारि रजस्वला गर्भिणी रागिन मलयुत मध्य उन्माती;
 सन्मुख से आवै तो कारण नष्ट होय सुख अती.
 हीन चीन मुख कवड कृष्ण अरि जुले केश नर आवै;
 यही जंट पै भडिपी रावत सन्मुख आवै.
 सन्यासी अरि मिले नपुंसक तो दुष्प धना छडावै;
 गमन करौ नहीं सुनो यतुर नर तुरत लोट धर आवै.
 नृप जामन परसन्न यित हो सुन्दर लेप सज्जले;
 वैश्या अरि कुंवारी कन्या करै कार्य मन यीते.
 अथ गृथम अस्वार. जमन के समय सामने आवै:

કબૂ ન લોટ સો નર નિશ્ચય કરેકે યાત્રી જાવૈ.
 કુશન બેષ ધારી નરકા સિખ રંગ વિભૂષિત;
 કોપ કરત આવે સન્મુખ તો કષ્ટ કરે નર દૂષિત.
 ગમન કાળ કે સમય પુરૂષ યુત સ્ત્રી સન્મુખ આવૈ;
 અથવા ફલકર લિયે મર વા નારી દર્મ દિખાવૈ.
 ચલો જાય બિન એક યાત્રા કરૈ અધિક સુખ પાવૈ;
 ખાંછિત શ્વ મિલ જાય તુર્ત માહેશ્વરી ભેદ ખતાવૈ.

વરીકરણ વિવા.

પ્રિય રસિક મિત્રા ! એવી દરેક મનુષ્યની ઇચ્છા હોય છે કે
 આ વિદ્યા શીખીને દરેક મનુષ્યને વશ કરી લેવાં; પરંતુ એવી
 ઇચ્છા હીક નથી. કારણ કે, એમાં કંઈ ને કંઈ એવું વિદ્યન આવે
 છે કે છેવટની મતલબ પૂર્ણ નથી થતી, છતાં એટલું તો જરૂરનું
 છે કે, જો કોઈ કાર્ય ક્રિયા સાથે ખરા મનથી કરવામાં આવે તો
 વગર વિદ્યને પૂર્ણ થઈ જાય અને પરમાત્માની કૃપા હોય તે કાર્ય
 અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. અમે આ જગાએ કંઈક થોડા પ્રયોગ અને
 મંત્ર લખીએ છીએ. જો એ મંત્રોમાં આથી વંચારે જાણવાની
 ઇચ્છા હોય તો ગુપ્ત ત્રિદાસનાર મંગાવી તે જોવું.

૧ શુભતિથિ નક્ષત્રવાર જોઈ જગાશયને કિનારે સ્નાન કરી
 પુષ્પ દીપ નૈવેદ્ય પુષ્પ વગેરેથી પુજન કરી

ૐ ચામુણ્ડૈ જયજય સ્તમ્મય સ્તમ્મય મોહન મોહન સર્વ સત્વા-

ન્નમ સ્વાહા ॥

એ મંત્રને દરરોજ એ હજાર પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી જપ કરે તો સિદ્ધ થઈ પછી એ મંત્રથી પુષ્પ અભિમંત્રિત કરી જેને આપવામાં આવે તે વશ થઈ જાય.

૨ ઉપર લખેલી ક્રિયાથી—

ए रोडं क्षेमय भगवतित्वं स्वाहा: ॥

એ મંત્રને વીસ હજાર વખત જપે તો સિદ્ધ થાય; અને એ મંત્રથી ચિરચિદાનું મુળને ગોરાચનની સાથે ઘસી કપાળમાં તિલક કરે તો જે તે તિલક દેખે તે વશીભુત થાય અને પુષ્પ નક્ષત્રમાં પ્રતર્વાનું મુળને ઉપરના મંત્રથી સાત વખત લણીને હાથે ઝાંધે તો તે જેને જૂએ તે વશ થઈ જાય.

૩ કથિત યોગમાં સહદેહના વૃક્ષનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરી ચૌદશ કે આઠમે.

ॐ नमः कन्दर्पशर विजालिनी मालिन सवलोक वशीकरी
स्वाहा: ॥ એ મંત્રનો ૧૦૮ વાર જપ કરે અને જ્યારે તે સિદ્ધ થાય ત્યારે રવિવારે એ વૃક્ષનું મૂળ કાઢી લાવી તેનું ચુચુ કરી તે ચુર્ચુ જેને પાનમાં મુકી આપે તે વશીભુત થાય.

આકર્ષણ વિધા.

૧ વિધિપૂર્વક પૂજન કરી:

૭. ૧ રક્ષરક્ષ ચામુણ્ડે તુરુ તુરુ અમુકીમાર્કષય માર્કષય હૈં હૈં ॥

એ મંત્રનો દશ હજાર વખત જપ કરી સિદ્ધ કરે અને પછી એ મંત્રથી સરસવ મંત્રો બીના પર નાખે, તેને આકર્ષણ થાય.

ॐ चामुण्डे ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल स्वाहा: ॥

૨ વિધિપૂર્વક પૂજન કરી એ મંત્રનો દશ હજાર વખત જપ કરી સિદ્ધ કરી પછી અન્વેષા નક્ષત્રમાં અર્જુન વૃક્ષના મૂળને બાવી પછી તેને બકરીના મૂત્રમાં ધસી તે જે સ્ત્રી કે પુરુષના માથા પર નાખે તેનું આકર્ષણ થાય.

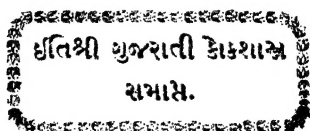
મોહિની વિધા.

કાકડચીંગી, વજ, ઉધીર, રાલ, નાની ધલાયચી, એ સર્વને સમાન ભાગે લઈ પુણ્ય નક્ષત્રમાં ધસીને તિલક કરવાથી તે તિલક જે દેખે તે મોહિત થાય.

સર્વ મોહિનીમંત્ર.

રવીવારે મધ્યમ રાત્રીએ નરસિંહજીનું પુજન વિધિપૂર્વક કરી નીચે લખેલા મંત્રનો ૨૧ દિવસ સુધી ૧૦૮ જપ કરે તથા લીલી આહુતી આપતાં જવું અને મંત્રને બાણતા જવું તો એ મંત્ર સિદ્ધ થઈ સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે.

ओं पद्मिनी अंजन मेरा नाम इस नगरी में सबका मोहूं और मोहूं सबरा ग्राम्य विपाय करन्ता राजा मोहूं इस नगरी में पडकर ३६ पवन मोहू जो कोइ भार २ करता आवे तोहे नरसिंह बीर उसको पैर तले धर दावे मेरी भक्ति गुरु की शक्ति फिरो मंत्र इश्वरो वाचा: ।

અલીગઢ માં મોટી લુંટ.

હજારો દરદીઓ પર ફેલેલ પામેલી દવાઓ.

આરામ નહિ થાય તો ખેસા પાછા.

ધાતુપુષ્ટીની ગોળીઓ:—સંસારમાં આથી વધારે બળવાન દવા નથી. ફક્ત સાત દિવસમાં ૨૧ ગોળી અપૂર્વ તાકાત આપે છે. કીંમત રૂપીઆ ૧૧. ૪૦ ગોળીના રૂપીઆ ૨).

ગરમીની ગોળીઓ:—દેશી વનસ્પતિમાંથી બનેલી આ ગોળી ગમે તેવા હાડીલા દરદને ૭ દિવસમાં ૨૧ ગોળીથી આરામ. પહેલા ૪ દિવસે ફાયદો થાય છે. કીંમત રૂ. ૧૧, ૪૦ ગોળીના રૂ. ૨.

વીર્ય રથલક ગોળીઓ:—આ દવા માટે હજારો માણસો શોધ કરે છે, એક ગોળીથીજ પુરતો અનુજ્વ થાય છે. કીંમત ગોળી ૭ નો રૂ. ૧૧, ૧૪ નો રૂ. ૨.

ખાસી અને દમની ગોળીઓ:—આ રોગ જટ વાલી ખેસ-વાથી કોઈ વખતે જીંદગીની હાની થાય છે માટે આ ગોળીથી સાત દિવસમાં નવી જીંદગી આવે છે. ગોળી ૭ ની કીંમત રૂ. ૧૧, ૨૧ નો રૂ. ૨.

હૃદય માટે અમરકારિક ગોળીઓ:—નમે તેવી જીની જીની અથવા ખાદીને આ સ્વ ગોળી એક આશીરવાદ રૂપ છે. ગોળી ૬ ની કીંમત રૂ. ૧૧, ૨૧ ગોળીના રૂ. ૧૧.

અશકિત લેખ:—અશક્તતા-પુરુષાતનની અકબીર દવા. સાત દિવસની દવાની કીંમત રૂ. ૨૧.

અદલજમીની ગોળીઓ:—આ પછી સહેજ એક ગોળી ખાવાથી વખતસર ખોરાક હઝમ થઈ દાહમસર અરામર બુખ લાગે છે. કીં. ગોળી ૨૧ નો રૂ. ૧૧ ૫૦ ગોળીનો રૂ. ૧.

વેદ્યવર.

ખંડિત સોહનદત્ત રામર્મા (સન્દયાહજા.)

શાહપાડા-અલીગઢ.

